

Baštinska kultura u pamćenju grada Slavenskog Broda

Lukač, Josip

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Academy of Arts and Culture in Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:251:644316>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Arts and Culture in Osijek](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU

ODSJEK ZA KULTURU, MEDIJE I MENADŽMENT

Diplomski rad

Baštinska kultura u pamćenju grada Slavenskog Broda

Student: Josip Lukač

Mentor: doc. dr. sc. Hrvoje Mesić

Kolegij: Baštinska kultura u pamćenju grada

Osijek, 2022.

Sažetak:

Cilj je ovoga diplomskoga rada istražiti značenje, povijest i obilježja područja grada Slavenskog Broda. Tako je rad u prvom djelu usmjeren u definiranje pojma grada i urbanog prostora pregledavajući relevantne autore koji su se tom problematikom već bavili. Drugi dio rada sadržava kulturološko-povijesni pregled područja grada Slavenskog Broda te nam se na taj način daje uvid u bitna zbivanja u razvoju grada. Treći dio rada uspoređuje dosadašnja napravljena istraživanja i predstavlja digitaliziranu građu iz fundusa Muzeja Brodskog Posavlja. Ovakvim, interdisciplinarnim pristupom pokušat će se prikazati kulturno-povijesni razvoj grada te postići cilj istraživanja.

Ključne riječi: Grad, Slavenski Brod, povijest, kultura, digitalna građa

Abstract:

The aim of this thesis is to investigate the meaning, history and characteristics of the area of the city of Slavonski Brod. Thus, the work in the first part is focused on defining the concept of city and urban space by reviewing relevant authors who have already dealt with this issue. The second part of the work contains a cultural-historical overview of the area of the city of Slavonski Brod and thus gives us an insight into important events in the development of the city. The third part of the paper compares the research done so far and presents digitized materials from the holdings of the Museum of Brod Posavlje. With this interdisciplinary approach, an attempt will be made to show the cultural and historical development of the city and achieve the goal of the research.

Keywords: City, Slavonski Brod, history, culture, digital material

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Josip Lukčić potvrđujem da je moj diplomski rad
diplomski/završni
pod naslovom Bastinska kultura u pamćenju grada
Slavonskog Broda
te mentorstvom doc. dr. sc. Hrvoje Mešića

rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranog rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog/diplomskog rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanove.

U Osijeku, 2022.

Potpis

Josip Lukčić

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Metodologija i cilj rada.....	3
3. Kulturološka analiza pojma urbanog prostora.....	4
3.1. Michel Foucault: <i>O drugim prostorima</i>	4
3.2. Henry Lefebvre: <i>Production of space</i>	7
3.3. Kevin Lynch: <i>Slika jednog grada</i>	11
4. Kulturno povijesni pregled područja grada Slavonskog Broda.....	15
4.1. Prapovijesno razdoblje	15
4.2. Antičko (rimsko) razdoblje	18
4.3. Brodsko područje za vrijeme doseljenja Hrvata	21
4.4. Brodsko područje u srednjem vijeku.....	25
4.5. Brod i okolica za vrijeme turske vladavine.....	29
4.6. Brod i okolica za vrijeme vojne krajine i izgradnje brodske tvrđave.....	32
4.7. Razvoj Broda i okolice u razdoblju od 1873. do 1941.....	40
4.8. Brod i okolica za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata.....	45
5. Kontekstualizacija i rasprava urbanog prostora grada.....	49
6. Zaključak	73
7. Literatura	74
8. Prilozi.....	77

1. Uvod

Grad Slavonski Brod prema podacima iz popisa stanovništva koje je 2011. proveo Državni zavod za statistiku ima 59141 stanovnika. Kroz ovaj je rad prvo predstavljena problematika humanističkog i kulturološkog pristupa urbanom prostoru kroz odabrane relevantne autore. Za potrebe pisanja ovog diplomskog rada pregledana je literatura od autora poput: M. Foucaulta, H. Lefebvrea i K. Lyncha. Nakon što se pregledao i definirao kulturološki okvir urbanog prostora, dalje se u radu predstavlja povijesno-kulturološki pregled grada Slavenskog Broda. Nakon toga, predstavljena je digitalizirana građa iz fundusa Muzeja Brodskog Posavlja u obliku 25 razglednica koje su tematski povezane za područje grada Slavenskog Broda.

Slavonski Brod je grad koji svoju priču započinje još u neolitiku, prije otprilike 8000 godina. Tada su na ovim prostorima živjeli pripadnici starčevačke kulture. Prapovijesno razdoblje završava na brodskom području dolaskom Rimljana – ovdje tadašnje područje grada poprima naziv Marsonija. Antičko ili rimsko razdoblje traje sve do velikih seoba naroda i dolaska Slavena na ovo područje tijekom 6. stoljeća nove ere. Hrvati (Slaveni) dolaskom nailaze na području grada ostatke rimskog naselja od ranije pa tako Slavonski Brod u ovom razdoblju zadobiva ime Stari Grad. Tako je grad ušao u razdoblje srednjeg vijeka, za vrijeme kojega imamo i prvi očuvani pisani spomen grada – radi se o povelji hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV. koji 20. srpnja 1244. u kojoj se spominju „opkob Boaraida“ i „selo Braid“. Srednjovjekovno razdoblje na području grada završava se dolaskom turskih osvajača 31. srpnja 1536. Turska vladavina nad gradom zadržava se sve do konačnog oslobođenja Broda od turske vlasti 12. listopada 1691. dolaskom carske vojske. Nakon što se grad oslobodio osvajačkog utjecaja, za vrijeme Austro-Ugarske, donesena je odluka da se na graničnom prijelazu na području grada Broda izgradi nova tvrđava s ciljem da ojača granični pojas Habsburške monarhije. Tvrđava je tako bila u odnosu na grad primarni objekt, te je svoju funkciju održavala sve do napoleonskih ratova kada (razvojem topništva i sl.) tvrđave više ne predstavljaju strateške ciljeve. Zato se 1860. tvrđavi ukida status pograničnog fortifikacijskog objekta. Za vrijeme Prvog svjetskog rata u prostoru tvrđave nalazi se bolnica koja je prihvaćala ranjenike s bojišta, dok je kasnije, za vrijeme Drugog svjetskog rata objekt tvrđave, kao i sam grad Slavonski Brod, zadobio strašna razaranja. Nakon Drugog

svjetskog rata, u tvrđavi su smješteni vojnici JNA. Za vrijeme domovinskog rata vojna postava JNA smještena u tvrđavi otvorila je vatru u smjeru grada Slavanskog Broda, no to nije dugo potrajalo jer su u kraćoj borbi s hrvatskom vojskom vojnici JNA položili oružje već u 1991. godini. Nakon toga u objektu tvrđave je za vrijeme Domovinskog rata bila smještena Hrvatska vojska. Nakon Domovinskog rata objekt tvrđave doživljava rekonstrukcijske projekte u obliku građevinskih i konzervatorskih zahvata s ciljem integracije prostora tvrđave te centrom grada Slavanskog Broda.

Na kraju rada iznesena je rasprava i kontekstualizacija, u kojoj će biti predstavljena digitalizirana građa – 25 razglednica i slika iz fundusa Muzeja broskog Posavlja kako bi se stvorio uvid u povijesni razvoj samog grada Slavanskog Broda.

2. Metodologija i cilj rada

Ovaj se diplomski rad prvobitno bavi kulturološkim i povijesnim aspektom stvaranja i razvoja grada Slavonskog Broda. Prema tome, cilj ovog diplomskog rada je predstaviti i kontekstualizirati dosadašnja ostvarena istraživanja na područnu temu grada Slavonskog Broda. Kako bi se uspješno postigao cilj istraživanja tražit će se odgovori na sljedeća pitanja.

1. Što je grad kao simbol u kulturološkom smislu?
2. Kako je tekao razvoj grada Slavonskog Broda?
3. Koji su čimbenici imali utjecaj na razvoj grada Slavonskog Broda?

Ovaj je diplomski rad strukturiran na tri glavna dijela: kulturološki aspekt urbanog prostora u kojemu će se pregledati relevantna literatura na temu nastanka i procesa urbanog prostora. Nakon toga obaviti će se kulturološko-povijesni pregled grada Slavonskog Broda kroz stoljeća. Na kraju, u raspravljačkom dijelu će biti predstavljena digitalizirana građa iz fundusa Muzeja Brodskog Posavlja – 25 povijesnih razglednica s prostornom temom grada Slavonskog Broda.

Metode koje su korištene pri pisanju rada su:

1. metoda deskripcije
2. metoda kompilacije
3. povijesna metoda
4. metoda klasifikacije
5. deskriptivna analiza.

Za pisanje rada korištene su stručne knjige i literatura vezane uz temu diplomskog rada te određene internetske stranice na kojim se nalaze znanstveni i stručni članci. Za potrebe pisanja rada i u suradnji s Muzejom Brodskog Posavlja odrađena je digitalizacija dijela građe fundusa Muzeja Brodskog Posavlja. To znači da su korišteni isključivo sekundarni izvori podataka i informacija. Na ovaj način bit će prvo definiran urbani prostor te što on predstavlja, nakon čega će se predstaviti povijesni pregled razvoja grada Slavonskog Broda te će se na kraju rada predstaviti digitalizirana građa Muzeja Brodskog Posavlja.

3. Kulturološka analiza pojma urbanog prostora

Za pravilan pristup problematici geneze urbanog prostora poput jednoga grada potrebno je preispitati i pravilno postaviti osnovna značenja u kulturološkom smislu. Kako bi to postigli, u ovom dijelu rada napravljen je pregled relevantne literature, autora poput Henrija Lefebvrea i Michela Foucaulta. Kako bi približili važnost teorijske podloge, Lefebvre objašnjava: „Sa stajališta spoznaje (*connaissance*), društveni prostor djeluje (zajedno sa svojim konceptom) kao alat za analizu društva“ (Lefebvre, 1991.:10) Dakle, kako bi mogli pravilno tumačiti sam koncept društvenog prostora i društva koji ga nastanjuje, potrebno je postaviti pravilne teorijske temelje.

3.1. Michel Foucault: *O drugim prostorima*

Prema Foucaultu, (izvanjski) prostor je definiran kao: „Prostor u kojemu živimo, u koji izlazimo iz sebe, baš onaj u kojemu se događa erozija naših života, našeg vremena, naše povijesti taj prostor koji nas slama i troši i sam je raznorodan.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Foucault tako striktno definira razliku između unutrašnjeg prostora i vanjskog prostora, ono što dalje naglašava jest dva glavna tipa prostora. Prvi je tip utopija koja je definirana kao: „To su rasporedi koji nemaju pravog prostora. Rasporedi koji, općenito uzevši, stupaju u odnos direktne ili obrnute analogije sa stvarnim prostorom ili društvom. Oni predstavljaju smo društvo dovedeno do savršenstva, ili njegovo naličje, a u svakom slučaju utopije su prostori koji su po svojoj biti nestvarni.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Drugi tip prostora kojim se opširnije bavi Foucault definira kao: „stvarni, efektivni prostori, obrisi kojih se naziru u svakoj ustanovi društva, ali koji predstavljaju neku vrstu obrnutog rasporeda u odnosu na istinski ostvarenu utopiju i u kojem su svi stvarni rasporedi, ili svi drugi rasporedi koji se mogu naći u društvu, istovremeno predstavljeni, osporeni i preokrenuti: mjesto koje se nalazi izvan svakog mjesta, a položaj kojega se ipak može odrediti.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Dakle, prema Foucaultu, dva glavna tipa (izvanjskog) prostora su utopija – koja u biti ne postoji i stvarni ili efektivni prostori koje Foucault naziva *heterotopijama*.

Foucault nam predstavlja svoja načela – prvo je načelo „kako, vjerojatno, ne postoji niti jedna kultura u svijetu koja nije sačinjena od heterotopija.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Kako bi nam približio prvo načelo, Foucault heterotopije dijeli na dva tipa: prvi tip naziva *heterotopiju krize* – ovaj se tip prema Foucaultu javlja primarno kod primitivnih društava te nam daje definiciju: „ona sadrži povlaštena ili sveta ili zabranjena mjesta namijenjena pojedincima koji se nalaze u stanju krize glede društva ili okolice u kojoj žive: adolescenti, žene tijekom menstrualnog perioda ili porođaja, starci itd.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Heterotopija krize su dakle, prema Foucaultu, prostori namijenjeni kao prostor za izvanredne situacije poput vojne obuke – ono što Foucault zaključuje je kako ovakvi prostori polako nestaju u današnjem, modernom društvu te da su polako zamijenjeni novijom inačicom a to je *heterotopija odstupanja*. Foucault opisuje ovakve prostore kao prostori „koje zauzimaju pojedinci čije ponašanje odstupa od uobičajenog prosjeka ili norme.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Primjeri ovakvih prostora su zatvori, starački domovi, psihijatrijske klinike i sl.

Drugo je načelo: „tijekom svoje povijesti, društvo može na vrlo različite načine primjenjivati jednu istu heterotopiju koja nikada ne prestaje postojati.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Kao primjer drugog načela, Foucault nam prikazuje prostor groblja kao *drugo* mjesto u odnosu na obične kulturne prostore te nam predstavlja pojavu individualizacije smrti i građanskim prisvajanjem groblja u 18. stoljeću što kao produkt imaju premještanje groblja iz središta gradova (dvorište i neposredna blizina crkve) u gradsku periferiju. Prema Foucaultu, uz ove pojave, od 19. stoljeća pa na dalje, također se javlja pojava opsjednutosti smrću kao „bolešću“ – odnosno strah od širenja bolesti što kao posljedicu ima pomicanje groblja na taj *drugi* prostor grada.

Prema trećem načelu, „heterotopija ima moć da na jednom stvarnom mjestu postavi u usporedan odnos različite prostore i lokacije koji su međusobno nespojivi.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Jedan od primjera koje Foucault navodi za ovakav prostor je kazalište gdje se „na pravokutniku pozornice, smjenjuju nizovi mjesta koja su jedna drugima strana.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Prema Foucaultu, najstariji oblik ovakvog prostora je vrt – „Tradicionalni je perzijski vrt bio sveto mjesto koje je u okviru svojega pravokutnika trebalo sadržavati četiri odvojena dijela, koja su predstavljali četiri strane svijeta, kao i jedan prostor, još svetiji od ostalih, središte svijeta dovedeno u vrt.“ (Foucault, 2008.:*n.p.*) Ono što nam Foucault želi približiti s ovim primjerima zapravo je

sposobnost heterotopije da kroz svoj ograničeni prostor pruža neograničene mogućnosti ako ga kao takvoga shvatimo.

Četvrto načelo Foucault definira: „Heterotopije su uglavnom u svezi s fragmentima vremena, to jest, one se otvaraju kroz ono što bismo mogli odrediti kao čistu simetriju heterokronizma.“ (Foucault, 2008.:n.p.) U vidu ovog načela, Foucault razlikuje dva tipa heterotopija: prvi tip su *heterotopije vremena koje se akumulira ad infinitum* – ovom tipu pripadaju muzeji, biblioteke... Foucault ovakve heterotopije pojašnjava kao prostori u kojima se vrijeme ne prestaje akumulirati, odnosno ideja „skupljanja svega, želja da se sva vremena, sva razdoblja, obličja i stilovi okupe na jednom mjestu, zamisao da se sva vremena pretvore u jedno mjesto, ali mjesto koje je, ipak, izvan vremena...“ (Foucault, 2008.:n.p.) S druge strane, imamo *heterotopije koje ne naginju vječnom* – heterotopije koje su apsolutno ovisne o vremenu. Foucault kao primjer ovakvih heterotopija daje sajmišta: „ti čudesni prazni prostori izvan gradskih granica koje dva puta godišnje ispune šatre, tezge, najrazličitiji predmeti, hrvači, žene-zmije, gatane itd.“ (Foucault, 2008.:n.p.)

Peto načelo Mesić (2019.) interpretira u smislu heterotopija pretpostavlja sustav otvaranja i zatvaranja koji ih čini nedostupnima i istodobno omogućuje da se u njih prodre. Kod Foucaulta, peto načelo je predstavljeno tako da na heterotopijske lokacije čovjek obično ne dolazi svojevolumno, nego je prisiljen na to (zatvor, vojska...) ili se mora podvrgnuti „obreda čišćenja“. To su heterotopijske lokacije za koje je potrebno imati posebnu dozvolu ili je potrebno obaviti određene radnje kako bi dospjeli tamo. Dalje, Foucault kroz peto načelo daje dijeli na „heterotopije posvećene isključivo obredima čišćenja“ – npr. skandinavske saune, te s druge strane heterotopije koje „izgledaju kao čista otvaranja, iako obično kriju čudna isključenja.“ – za ovakve heterotopije i sam Foucault komentira kako ih je sve manje tj. „danas gotovo posve nestao iz naše civilizacije.“ (Foucault, 2008.:n.p.)

Šesto načelo Foucault objašnjava: „heterotopije (...), u odnosu na ostatak prostora, imaju jednu funkciju koja se realizira između dva oprečna pola. S jedne strane, one imaju zadaću stvaranja prostora pričina koji otkriva kako je sav stvarni prostor, sve te lokacije na koje je podijeljen život, još puno veći pričin. S druge pak strane, one trebaju stvoriti još jedan stvarni prostor, onoliko savršen, besprijekoran i dobro uređen koliko je ovaj naš u neredu, loše zamišljen i manjkav. To nije heterotopija pričina nego, nego kompenzacije...“ (Foucault, 2008.:n.p.) –

zapravo kroz šesto načelo heterotopije imaju karakterističnu funkciju koja se realizira između iluzije i realnog stanja, kao ekstremne primjere Foucault nam daje bordele i isusovačke kolonije koji su prostori uređeni ne samo u smislu prostornog dizajna nego i u samim obrascima ponašanja koji se poštivaju u tim prostorima.

Ipak, Foucault završava s najboljim primjerom heterotopijskog prostora – brod: „komad prostora koji pliva, mjesto bez mjesta koje živi za sebe, zatvoreno u sebe, i pluta u isto vrijeme u beskrajnom oceanu, a ipak, od luke do luke, čas ovdje-čas tamo, od bordela do bordela, on putuje čak do kolonija u traganju za najdragocjenijom stvari koju kriju njihovi vrtovi. Tada ćete shvatiti zašto je on, za našu civilizaciju, od XVI stoljeća do današnjih dana, predstavljao ne samo i nedvojbeno glavno sredstvo ekonomskog razvoja nego istodobno i ponajveće vrelo mašte. Brod je heterotopija *par excellence*.“ (Foucault, 2008.:n.p.)

3.2. Henry Lefebvre: *Production of space*

Drugi teoretičar koji nam daje temelj humanističkom i kulturološkom pristupu problematike urbanog prostora (grada) je ranije spomenuti Henry Lefebvre. U svom radu *The production of space* (1991.) postavlja pitanje: „Bi li prostor mogao biti ništa više od pasivnog mjesta za društvene odnose, okruženje u kojem njihova kombinacija poprima tijelo, ili skup postupaka korištenih za njihovo uklanjanje?“ (Lefebvre, 1991.:11) – naravno, odgovor na postavljeno pitanje odmah je dato i ono glasi ne. Kasnije u svome radu pojašnjava kako „svako društvo - a time i svaki način proizvodnje sa svojim podvarijantama (tj. sva ona društva koja predstavljaju primjer općeg koncepta - proizvodi prostor, vlastiti prostor“ (Lefebvre, 1991.:31) – kao primjer društva koji proizvodi svoj vlastiti prostor, Lefebvre daje antički grčki grad – polis. Kao što znamo, u antičkoj grčkoj, polis je bio uređen u stilu grada-države koji su međusobno bili povezani u raznim federacijama.

Dalje, Lefebvre pojam *društvenog prostora* tumači tako da ono zauzima – i dodjeljuje prikladna mjesta za: 1. društvene odnose reprodukcije – odnosno, „bio-fiziološke odnose između spolova i dobnih skupina sa specifičnom obiteljskom organizacijom“ (Lefebvre, 1991.:32), te s druge strane 2. odnosi proizvodnje, tj. „podjela rada i organizacije u formi hijerarhijskih socijalnih

funkcija.“ Ono što treba napomenuti je, kako su kroz pojavu društvenog prostora, društveni odnosi reprodukcije i odnosi proizvodnje u stalnom kontaktu, što Lefebvre pojašnjava: „Ova dva skupa odnosa, produkcija i reprodukcija, neraskidivo su povezani jedan s drugim: podjela rada ima posljedice na obitelj i nekompatibilan je s njom; obrnuto, organizacija obitelji ometa podjelu rada. Ipak, društveni prostor mora napraviti razliku između to dvoje - ne uvijek uspješno, da se kaže - kako bi ih 'lokalizirao'.“ (Lefebvre, 1991.:32) Ono što je bitno za razumijevanje Lefebvreove teorije jest jedan kapitalistički pristup, odnosno pristup problematici geneze i pitanja urbanog društvenog prostora sa stajališta zapadnjačkog kulturnog gledišta. Dalje, Lefebvre iznosi svoju „konceptualnu trijadu“ koja je proizašla iz same rasprave:

1. Konceptualni prostor – „koji obuhvaća produkciju i reprodukciju, te posebne lokacije i prostorne sklopove karakteristične za svaku društvenu formaciju. Prostorna praksa osigurava kontinuitet i određeni stupanj kohezije. U smislu društvenog prostora i odnosa svakog člana određenog društva prema tom prostoru, ta kohezija podrazumijeva zajamčenu razinu kompetencije i određenu razinu učinka.“ (Lefebvre, 1991.:33)
2. Reprezentacije prostora – „koje su vezane za odnose proizvodnje i za 'poredak' koji ti odnosi nameću, a time i za znanje, za znakove, za kodove i za 'frontalne' odnose.“ (Lefebvre, 1991.:33)
3. Reprezentacijski prostori – „koji utjelovljuju složene simbolike, ponekad kodirane, ponekad ne, povezane s tajnom ili podzemnom stranom društvenog života, kao i s umjetnošću (koja bi se s vremenom mogla definirati manje kao kod prostora nego kao kod reprezentacijskih prostora)“ (Lefebvre, 1991.:33)

Upravo ovakva „konceptualna trijada“, kako ju Lefebvre naziva, omogućit će nam da bolje shvatimo genezu i poimanje samog urbanog društvenog prostora. Nadalje, sami akt proizvodnje društvenog prostora Lefebvre prikazuje kao proces, koji, „da bi se dogodio, potrebno je da praktične mogućnosti društva i suverene ovlasti raspolažu posebnim mjestima: vjerskim i političkim mjestima.“ (Lefebvre, 1991.:34) To je prva potreba koja se treba ispuniti kako bi se dogodio proces proizvodnje društvenog prostora, druga potreba je „da obitelj bude odbačena kao jedino središte ili žarište društvene prakse, jer bi takvo stanje stvari povlačilo za sobom raspad društva“ (Lefebvre, 1991.:34) Treća potreba je da smrt treba biti i predstavljena i odbačena – „smrt također ima 'lokaciju', ali ta lokacija leži ispod ili iznad prisvojenog društvenog prostora;

smrt je potisnuta u beskonačno područje kako bi se oslobodila (ili pročistila) konačnost u kojoj se događa društvena praksa, u kojoj vlada zakon koji je ta praksa uspostavila“ (Lefebvre, 1991.:35)

Ono što Lefebvre iduće analizira u svom radu je utjecaj našeg znanja o prostoru kao proizvodu, odnosno očekivanje kako, zbog našeg znanja o procesu proizvodnje prostora, mi bi trebali znati reproducirati i izložiti sam proces: „Ako je prostor proizvod, od našeg znanja o njemu mora se očekivati da će reproducirati i objasniti proces proizvodnje“ (Lefebvre, 1991.:36) Dalje, Lefebvre prostor i proizvodni proces prikazuje kao dva nerazdvojna aspekta: „Teorija reproducira generativni proces - pomoću ulančavanja koncepata, dakako, ali u vrlo snažnom smislu riječi: iznutra, ne samo izvana (opisno), i globalno - to jest, neprestano se krećući naprijed-natrag između prošlosti i sadašnjosti. Povijest i njezine posljedice, 'dijakronija', 'etimologija' lokacija u smislu onoga što se dogodilo na određenom mjestu i time ga promijenilo – sve to postaje upisano u prostor. Prošlost ostavlja svoje tragove; vrijeme ima svoj scenarij. Ipak, taj je prostor uvijek, sada i nekada, sadašnji prostor, dan kao neposredna cjelina, kompletan sa svojim asocijacijama i vezama u njihovoj aktualnosti. Tako se proces proizvodnje i proizvod predstavljaju kao dva neodvojiva aspekta, a ne kao dvije razdvojive ideje.“ (Lefebvre, 1991.:37)

Ono što Lefebvre dalje predstavlja je povijesni aspekt prostora: „Povijest prostora ne može se ograničiti na proučavanje posebnih trenutaka koje čini formiranje, uspostava, pad i raspad danog koda. Mora se pozabaviti i globalnim aspektom – načinima proizvodnje kao općenitostima koje pokrivaju određena društva s njihovom posebnom poviješću i institucijama. Nadalje, od povijesti prostora može se očekivati da će periodizirati razvoj proizvodnog procesa na način koji ne odgovara točno široko prihvaćenim periodizacijama.“ (Lefebvre, 1991.:38) Kao primjer ovakvog odnosa povijesnog aspekta prostora je renesansni grad – nakon propasti feudalnog sustava dolazi do novog sustava koji je zapravo započet još u antičkom razdoblju (u grčkim i rimskim gradovima) kako to predstavlja Lefebvre.

Lefebvre dalje razlikuje tipove prostora: *apsolutni prostor*, *apstraktni prostor* i *diferencijalni prostor*

1. Apsolutni prostor – „Apsolutni prostor bio je sastavljen od fragmenata prirode smještenih na mjestima koja su odabrana zbog svojih intrinzičnih kvaliteta (spilja, vrh planine, izvor,

rijeka), ali čije je samo posvećenje završilo lišavanjem njihovih prirodnih karakteristika i jedinstvenosti. Tako su prirodni prostor ubrzo naselile političke sile. Tipično, arhitektura je odabrala mjesto u prirodi i simboličkim posredovanjem ga prenijela u političko područje (...) Apsolutni prostor, vjerskog i političkog karaktera, bio je proizvod veza krvnog srodstva, tla i jezika, ali se iz njega razvio prostor koji je bio relativiziran i povijestan. Nije da je apsolutni prostor nestao u procesu; nego je preživio kao temelj povijesnog prostora i osnova reprezentacijskih prostora“ (Lefebvre, 1991.:38)

2. Apstraktni prostor – „Apstraktni prostor preuzeo je iz povijesnog prostora, koji je ipak zaživio, iako postupno gubi na snazi, kao supstrat ili podloga reprezentacijskih prostora“ (Lefebvre, 1991.:49) Lefebvre ga kasnije opisuje kao kompleksni pojam: „Ne podudarajući se niti s apstrakcijom znaka, niti s onom koncepta, djeluje negativno. Apstraktni prostor negativno se odnosi prema onome što ga percipira i podupire – naime, prema povijesnoj i religiozno-političkoj sferi. Također se negativno odnosi prema nečemu što nosi u sebi i što iz njega želi proizaći: diferencijalnom prostor-vremenu.“ (Lefebvre, 1991.:38)
3. Diferencijalni prostor – Ono što Lefebvre naglašava u svojoj definiciji diferencijalnog prostora jest kako on nastaje kao produkt iz apstraktnog prostora: „budući da apstraktni prostor teži homogenosti, uklanjanju postojećih razlika ili posebnosti, novi prostor se ne može roditi (proizvesti) ako ne naglašava razlike. Također će obnoviti jedinstvo onoga što apstraktni prostor razbija – funkcija, elemenata i trenutaka društvene prakse (...) Nasuprot tome, razlikovat će ono što apstraktni prostor ima tendenciju identificirati - na primjer, društvenu reprodukciju i genitalnost, gratifikaciju i biološku plodnost, društvene odnose i obiteljske odnose.“ (Lefebvre, 1991.:39)

Lefebvre zapravo kroz svoj pojam *prostora* zahvaća daleko široki koncept svjetskog prostora na skali znatno većoj od planeta Zemlje: „Tko oblikuje prostor u cijelom svijetu? Nitko – nema sile, nema moći. Jer sile i moći bore se jedna s drugom unutar prostora, strateški, na takav način da povijest, povijesnost i determinizmi povezani s tim temporalnim pojmovima gube svoje značenje.“ (Lefebvre, 1991.:412) Ono što nam Lefebvre kroz svoj rad daje na uvid jest urbani prostor (apstraktni, kasnije diferencijalni prostor) kao proizvod ljudskog bivanja i življenja

unutar apsolutnog prostora. Zapravo sami proces nastanka urbanog prostora, pojednostavljeno shvaćen, konzistira se od prirodnog (apsolutnog) prostora koji kroz ljudski utjecaj, na svojoj mikro a kasnije i makro razini, kroz sustav simbola i reprezentacija biva transformiran u jedan reprezentacijski prostor koji ljudima postaje „druga priroda“.

3.3. Kevin Lynch: *Slika jednog grada*

Grad kao urbani prostor predstavlja ljudsku bit i ljudsku svakodnevnicu kao nusproizvod bivanja ljudi unutar jednog prostora. Ljudi tako svojim bivanjem utječu na okoliš neposredno oko sebe i tako si prilagođavaju prostor prema svojim potrebama i željama: „Kao umjetan svijet, grad bi to trebao biti u najboljem smislu riječi: stvoren umjetnošću, oblikovan za ljudske svrhe. Naša je drevna navika prilagoditi se našem okolišu, razlikovati i perceptivno organizirati sve što je prisutno našim osjetilima. Opstanak i dominacija temeljili su se na ovoj osjetilnoj prilagodljivosti, ali sada možemo prijeći na novu fazu ove interakcije. Na domaćem terenu možemo početi prilagođavati samu okolinu perceptivnom obrascu i simboličkom procesu ljudskog bića.“ (Lynch, 1974.:95)

Ono što je Lynch u svome radu *Slika jednog grada* postigao je obraditi elemente grada i slike koju taj grad ima kod svojih stanovnika i posjetitelja. Grad je tako definiran kao struktura u prostoru, dok se svaki pojedini građanin na neki način poistovjećuje s određenim dijelom grada. Ono što Lynch predstavlja je dvosmjerni proces promatrača i okolice u kojemu promatrač organizira i daje značaj onomu što okolina sugerira. Prema Lynchu, elementi slike grada su:

1. Putovi (*paths*) – „Putovi su kanali po kojima se promatrač uobičajeno, povremeno ili potencijalno kreće. To mogu biti ulice, šetališta, tranzitne linije, kanali, željezničke pruge. Za mnoge ljude ovo su dominantni elementi u njihovoj slici. Ljudi promatraju grad dok se njime kreću, a duž tih putova se raspoređuju i povezuju ostali elementi okoliša.“ (Lynch, 1974.:41)
2. Rubovi (*edges*) – „Rubovi su linearni elementi koje promatrač ne koristi ili ne smatra putevima. Oni su granice između dviju faza, linearni prekidi u kontinuitetu: obale,

- usjeci željezničke pruge, rubovi razvoja, zidovi. To su bočne reference, a ne koordinatne osi. Takvi rubovi mogu biti barijere, više ili manje probojne, koje zatvaraju jedno područje od drugog; ili mogu biti šavovi, linije duž kojih su dva područja povezana i spojena. Ovi rubni elementi, iako vjerojatno nisu tako dominantni kao staze, za mnoge su ljude važna organizacijska značajka, osobito u ulozi spajanja općih područja, kao što je obris grada uz vodu ili zid., (Lynch, 1974.:41)
3. Područja (*districts*) – „Područja su srednji do veliki dijelovi grada, zamišljeni kao da imaju dvodimenzionalni opseg, u koje promatrač mentalno ulazi "unutar" i koji su prepoznatljivi kao da imaju neki zajednički, identifikacijski karakter. Uvijek ih je moguće identificirati iznutra, a također se koriste za vanjsku referencu ako su vidljivi izvana. Većina ljudi strukturira svoj grad u određenoj mjeri na ovaj način, s individualnim razlikama u tome jesu li putovi ili područja dominantni elementi. Čini se da to ne ovisi samo o pojedincu nego i o datom gradu.“ (Lynch, 1974.:41)
 4. Čvorišta (*nodes*) – „Čvorišta su točke, strateške točke u gradu u koje promatrač može ući, a koje su intenzivna žarišta prema kojima i iz kojih putuje. To mogu biti prvenstveno čvorišta, mjesta prekida u prometu, križanja ili spajanja putova, trenuci pomaka s jedne strukture na drugu. Ili čvorovi mogu biti jednostavno koncentracije, koje dobivaju na važnosti jer su kondenzacija neke upotrebe ili fizičkog karaktera, kao okupljalište na uglu ulice ili zatvoreni trg. Neki od ovih koncentracijskih čvorova su žarište i oličenje okruga, nad kojim zrači njihov utjecaj i čiji su simbol. Mogu se nazvati jezgrama.“ (Lynch, 1974.:41)
 5. Orijentiri – „Orijentiri su druga vrsta referentnih točaka, ali u ovom slučaju promatrač ne ulazi u njih, oni su vanjski. Obično su prilično jednostavno definirani fizički objekti: zgrada, znak, trgovina ili planina. Njihova uporaba uključuje izdvajanje jednog elementa iz niza mogućnosti. Neki orijentiri su udaljeni, obično se vide iz više kutova i udaljenosti, preko vrhova manjih elemenata i koriste se kao radijalne reference. Mogu biti unutar grada ili na takvoj udaljenosti da za sve praktične svrhe

simboliziraju stalni smjer. Takvi su izolirani tornjevi, zlatne kupole, velika brda. Može se upotrijebiti čak i pokretna točka, poput sunca, čije je kretanje dovoljno sporo i pravilno. Ostale znamenitosti su prvenstveno lokalne, vidljive samo na ograničenim mjestima i s određenih prilaza. To su bezbrojni znakovi, izlozi trgovina, drveće, kvake i druge urbane smetnje koje ispunjavaju sliku većine promatrača. Oni su često korišteni tragovi identiteta, pa čak i strukture, i čini se da se na njih sve više oslanjaju kako putovanje postaje sve poznatije.“ (Lynch, 1974.:42)

Dakako, navedeni elementi koji čine sliku jednoga grada ne postoje razdvojeni, već zajedno čine kompletnu sliku grada - koja se pomoću gore navedenih elemenata može prikazati. Ono što Lynch dalje izdvaja da je bitno kod prikazivanja kompletne slike grada su tri čimbenika koja su zajedno povezana: njezin identitet, struktura i značaj. Lynch ove čimbenike objašnjava: „Djelotvorna slika prvo zahtijeva identifikaciju objekta, što podrazumijeva njegovo razlikovanje od drugih stvari, njegovo prepoznavanje kao odvojivog entiteta. To se zove identitet, ne u smislu jednakosti s nečim drugim, već u smislu individualnosti ili jedinstva. Drugo, slika mora uključivati prostorni ili obrazac odnosa objekta prema promatraču i drugim objektima. Konačno, ovaj objekt mora imati neko značenje za promatrača, bilo praktično ili emocionalno. Značenje je također odnos, ali sasvim drugačiji od odnosa prostora ili uzorka“ (Lynch, 1974.:8)

Uz ove elemente i čimbenike slike grada, Lynch izdvaja jedan novi koncept koji naziva *čitljivost slike grada (imageability)* koji je definirao kao: „kvalitete u fizičkom objektu što mu daje veliku vjerojatnost da izazove snažnu sliku u bilo kojem promatraču.“ (Lynch, 1974.:9) – kao primjer ovoga koncepta Lynch izdvaja gradove poput Venecije ili New Yorka. Lynch dalje opisuje grad koji je lako *čitljiv* kao: „Vrlo čitljiv grad u ovom neobičnom smislu činio bi se dobro oblikovanim, jasnim, izvanrednim; pozvalo bi oko i uho na veću pozornost i sudjelovanje. Osjetilno shvaćanje takvog okruženja ne bi bilo samo pojednostavljeno, nego bi se također proširilo i produbilo. Takav bi grad bio onaj koji bi se tijekom vremena mogao shvatiti kao obrazac visokog kontinuiteta s mnogo različitih dijelova koji su jasno međusobno povezani. Pronicljivi i poznati promatrač mogao je upijati nove osjetilne udare bez narušavanja svoje temeljne slike, a svaki novi udar dodirivao bi mnoge prethodne elemente. Bio bi dobro orijentiran i mogao bi se lako kretati“ (Lynch, 1974.:11)

Kako je pojava grada iznimno kompliciran fenomen, potrebno ga je analizirati interdisciplinarno. Jedan od pristupa koji će se koristiti je urbana geografija – kako bi mogli ispravno analizirati grad kao urbani prostor. Prema H. Mesiću (2019.): urbana geografija svrstava teorije i modele u tri skupine: sociološke teorije i modele, ekonomske teorije i modele te teorije sistema. Urbana geografija je interdisciplinarno područje koje se bavi utjecajem čovjeka (gradova, sela, naselja) na svoju okolinu te proučavanjem protoka ljudi i resursa kroz urbane sredine. Prema Mesiću (2019.), sociološke teorije i modeli nastaju tridesetih godina (20.st.) u Sjedinjenim Američkim Državama. Američki sociolozi proučavaju ljudsku ekologiju koja pronalazi međuovisnost ljudski i okoline. U takvu proučavanju najviše je napredovala Čikaška ekološka škola. Četrdesetih godina (20.st.) razvijaju se nova načela ekologije grada zbog nemogućnosti primjene pravila prostorne struke i razvoja u drugim gradovima.

4. Kulturno povijesni pregled područja grada Slavenskog Broda

Slavenski Brod je grad u istočnom dijelu Republike Hrvatske, smješten je na sjevernu obalu rijeke Save te čini centralno područje slavenske Posavine. Sa sjeverne strane grad Slavenski Brod *natkriven* je diljskim prigorjem koji danas čini vinogradarski i šumoviti predio grada. 25.11.1987. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku donosi *Rješenje o registraciji prapovijesnog, antičkog i srednjovjekovnog arheološkog lokaliteta unutar gradskog područja Slavenski Brod* – lokalitet koji je registriran pod brojem 690 ukupno se prostirao na 24km². „Slavenski Brod je izuzetno bogato arheološko nalazište gdje su pronađeni ostatci naseljavanja od najranijih neolitičkih populacija (starčevačke kulture), preko brončanodobnih naselja i groblja, keltskih nalaza do rimskih ostataka nekadašnje Marsonije te tragova srednjovjekovne utvrde Brod i grada Broda prije turskih osvajanja“ (Lozuk, Miklik-Lozuk, Artuković Župan, 2018.:7) U ovom dijelu diplomskog rada prijeći će se ukratko kroz povijesna razdoblja kako bi dobili uvid u događanja i kontekst brodskog područja.

4.1. Prapovijesno razdoblje

Najstariji tragovi pojave čovjeka na području Posavine pripadaju razdoblju starijeg kamenog doba, preciznije za vrijeme srednjeg paleolitika, otprilike prije 40 000 godina. Ova najstarija aktivnost povezana je musterijenskom kulturom – u Hrvatskoj najpoznatiji primjeri nalazišta ove kulture su u Krapini, špilje Vindija i Veternica i sl.

Najstarija ljudska aktivnost na području okolice Slavenskog Broda je iz vremena starijeg neolitika, oko 8000 godina starosti. „To je vrijeme stvaranja prvih naselja i prelaska na sjedilačku privredu. Osim lovom i ribolovom te sakupljačkim aktivnostima, čovjek se započinje baviti stočarstvom i zemljoradnjom, a živi u naseljima poluukopanama u zemlji – zemunicama.“ (Lozuk, u: Brod i okolica, 1998.:9) U razdoblju neolitika na ovim prostorima tako obitava starčevačka kultura – najvažniji lokalitet na brodskom području je brdo Igrač iznad sela Tomice. Starčevačka su naselja uglavnom rodovske zajednice. „To nam potvrđuje mišljenje da su se

neolitski ljudi na brodskom području zadržavali uglavnom na brdskim lokalitetima. Dakako, oni su povremeno silazili u savsku nizinu, gdje su imali svoja polja i pašnjake.“ (Marković, 1994:27.) Starčevačka kultura je trajala na brodskom području oko tisuću godina te ju kasnije zamjenjuje sopotska kultura u mlađoj fazi neolitika.

„Oko četvrtog tisućljeća prije Krista smjenjuje starčevačku kulturu na brodskom području mlađa, sopotska kultura“ (Marković, 1994.:28) – ova je kultura, najprije uočena na području Donje Bebrine (lokalitet Topolica) i Klokočevika (lokalitet Klinovac) te je postala u vremenu od 4. do 3. tisućljeća pr.n.e. matična kultura na području Slavonije i Srijema. Sopotska naselja su također rodovske zajednice, no nešto većega obujma poput selišta na lokalitetu Gradina kod Otoka i u Sopotu koja su mogle imati od 100 do 150 stanovnika. Pojavom bakrenog doba, mnoga kasnosopotska naselja doživljavaju prekide postojanja u obliku požara ili razaranjem. Ova nam činjenica ukazuje na prodiranje osvajača oko 2600. godine pr.ne. na brodsko područje nakon čega dolazi do uzdizanje tzv. bademske kulture.

„Pojava bakrenog doba (eneolita) na brodskom području povezana je s naglom smjenom starije populacije.“ (Marković, 1994.:30) Bademska je kultura naziv dobila po nalazištu Baden-König-Shöhleu u Austriji gdje je najbolje proučena. Na brodskom području najbolji primjer je lokalitet Okukalj kod Gornje Bebrine, dok se na našem području javlja u istočnoj Slavoniji i Srijemu. Bademska je kultura na ovim prostorima postojala nekih 400 godina nakon čega ju prekida prodiranje nove ratničke populacije: „(...)spomenutu kulturu prekinula je invazija nove ratničke populacije koja je u brodski kraj donijela nove promjene. S tom populacijom javlja se mlađa eneolitska kultura, koju obično nazivamo vučedolskom.“ (Marković, 1994.:30)

Vučedolskoj kulturi na ovim područjima, kao i bademskoj kulturi, zajedničko je njihovo trajanje – otprilike 400 godina: „Prema tome, čitavo razdoblje eneolitika na brodskom području trajalo je oko 800 godina, odnosno od 2600. do 1800. godine prije Krista.“ (Marković, 1994.:30) Nadalje, naselja vučedolske kulture dijele se u dva tipa: „Prvi tip čine naselja uz rijeke, locirana obično na povišenim lesnim terasama. Drugi tip susrećemo na brdskim lokalitetima i on pokazuje gradinske karakteristike.“ (Marković, 1994.:30)

Od 1850. Pa do 1600. godine pr.n.e. na brodskom prostoru predstavlja rano brončano doba – u tom periodu prepoznata je tzv. bebrinska kultura: „Prijelaz bakrenog u brončano doba zbivalo se

bez burnijih događaja. Eneolitska populacija održavala se tu i dalje, iako se na početku brončanog doba uočavaju lokalne razlike.“ (Marković, 1994.:32) Dalje, od 1600. do 1300. godine pr.ne. pripada srednjem brončanom razdoblju. Za vrijeme srednjeg brončanog doba razlikujemo prvu, ranu kulturu – vatinsku kulturu za koju znamo kako su njezini nalazi s užeg broskog područja rijetki. Druga, kasnija kultura na broskom području je bjelobrdska kultura: „Nastupom ove kulture počinju se očitovati novi utjecaju. U to doba javlja se i kult spaljivanja pokojnika te njihovo pokapanje u urnama ili žarnama. Zbog toga su neki arheolozi ovo razdoblje nazvali kulturom žarnih polja.“ (Marković, 1994.:33) Razdoblje od 1300. do 800. godine pr.n.e. na broskom području shvaćamo kao kasno brončano doba: „Početak tog doba poklapa se s nadolaskom novih doseljenika, koji su ovamo pristizali iz središnjih dijelova Europe. S nadolaskom tih doseljenika očituju se nove promjene u načinu podizanja naselja i u vođenju naprednijeg gospodarstva.“ (Marković 1994.:33) Prijelaz iz srednjeg u kasno brončano doba na broskom području obilježila je nova smjena u ondašnjoj populaciji – ova seoba se naziva dorskom ili egejskom seobom te postoje mišljenja kako su upravo tu sudjelovali i Iliri. Prema Markoviću, najveći kasnobrončani lokaliteti na broskom području su: Varoš – najveća ostava u čitavoj hrvatskoj, Podcrkavlje, Gornji Slatinik, Gornja Vrba, Poljanac, Oprisavci, Sapci i Brod. Ono što Marković smatra je da je brosko područje u ovom razdoblju bilo dobro naseljeno, kako su naselja već u ovom razdoblju bila povezana i razvijena te kako je već tada postojao put koji je brosko područje preko Dilja povezivao s Požeškom dolinom.

Nakon brončanog doba, na broskom području prepoznajemo tzv. halštatsko doba koje karakterizira faza usvajanja željeza i koje traje otprilike četiri stoljeća (od 800. do 400. godine pr. n.e.) dok nije u potpunosti istisnulo broncu. Sam naziv potječe od mjesta Hallstatt u Austriji gdje je otkriveno nalazište. „Početak halštatskog doba u Slavoniji povezuje se obično s prodorom Kimerijaca, konjaničko-stepske populacije koja je u naše krajeve pristigla iz današnje Ukrajine.“ (Marković, 1994.:35) Dolazak Kimerijaca u ovo područje označava konstantne napade naselja uz Savu te primjećujemo u tom razdoblju nagli razvoj jahačkog načina ratovanja kod starosjedioca. Nakon suzbijanja kimerijskih napada na broskom području nastupa mirniji oblik života.

Idući stadij pripada tzv. latenskoj kulturi – „njezini nosioci u tom kraju bili su Kelti, koji su u 4. stoljeću prije Krista prodrli u naše krajeve sa zapada i sjevera.“ (Marković, 1994.:37) Ono što ovaj period predstavlja je prijelaz iz brončanog u željezno razdoblje. Marković seobu Kelta u

naše krajeve naziva „postupnom“, ističe kako su u 5. st. pr.Kr. živjeli u središnjoj Europi oko rijeke Rajne. U prvoj seobi dospjeli su samo do Dunava i Alpa, tek u drugoj seobi prelaze Alpe i stižu na Apeninski poluotok da bi u trećoj seobi, oko 350. godine pr.n.e., stigli u krajeve između rijeke Save i Drave. „Jesu li starosjedilačka plemena na tom području – Oserijati, Breuci i Amantini – pružili Keltima kakav otpor, nije poznato. Jasno je tek jedno, da su Kelti ubrzo na tom prostoru postali vladajući društveni sloj.“ (Marković, 1994.:37) Za vrijeme latena na broskom području prepoznamo dvije različite populacije i kulture: s jedne strane većinska, starosjedilačka Ilirsko-panonska kultura te s druge strane vojno nadmoćnija i visoko razvijena keltska kultura. Marković brojčanu nadmoć starosjedilačke populacije izdvaja kao nedostatak keltske kulture – „čini se da su upravo Kelti bili ti, koji su na ušću rijeke Mrsunje u Savu sagradili svoju vojnu utvrdu. Takve utvrde (*opida*) podizali su oni na svim strateški ili prometno važnim mjestima, kako bi mogli nadzirati promet i kretanje ljudi. Vjerojatno je i ime keltske utvrde na Savi, Marsonija, proisteklo od njezinih osnivača, iako se čini da ono u sebi sadrži više komponenata ilirskoga jezika.“ (Marković, 1994.:37) Prema J. Filip i njegovom djelu *Keltove v sredni Evrope* (1956.), takve utvrde bile su upravna i vojna središta preko kojih su Kelti održavali svoju vlast. Latenski period na području broda trajao je do prvog stoljeća prije nove ere – njezin kraj označio je prodor Rimljana u Panoniju.

4.2. Antičko (rimsko) razdoblje

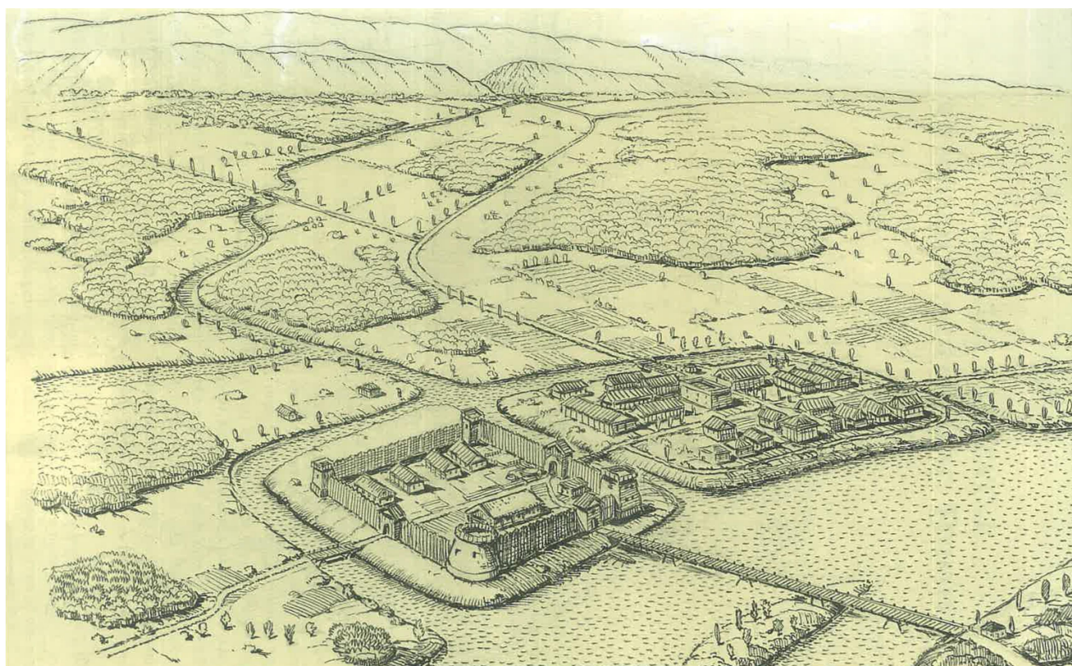
Za razliku od prapovijesnog razdoblja, na području Slavenskog Broda, nakon dolaska Rimljana započinje antičko razdoblje – prednost ovog razdoblja je što s pisanim ostacima imamo mnogo bolji uvid u povijest ovog područja. Početkom prvog stoljeća naše ere, Brod i okolica postaju sastavni dio Rimskoga Carstva u okviru provincije Panonije. O poznavanju Marsonije od strane ondašnjih pisaca govori nam povećana količina pisanih tragova koji direktno spominju naselje pod nazivom Marsonija – prema M. Markoviću, tako se naziv Marsonija spominje u: *Geografiji Klaudija Ptolemeja, Peutingerovoj tabli, Ravenjaninovoj Kozmografiji, Antoninovom Itinenaru, Itinerarium Hierosolymitanum* i u djelu *Notitia Dignitatum*. Ono što Marković ističe je kako je upravo *Peutingerova tabla* ili *Tabula Peutingeriana* (srednjovjekovna kopija rimske karte iz 2. Stoljeća ne.) najvažniji dokument kod lociranja tadašnje Marsonije na mjesto današnjeg

Slavonskog Broda: „*Peutingerova tabla* je za studij lokacije antičke Marsonije najvažniji dokument. Na njoj nalazimo ono čega u Ptolemejevoj Geografiji nema, a to je činjenica da se ona nalazila uz rijeku Savu i cestovni prijelaz preko rijeke. Označene udaljenosti na njoj, u sustavu ostalih postaja na relaciji Siscija – Sirmium, potvrđuju da se Marsonija nalazila na položaju koji u potpunosti odgovara današnjem Brodu.“ (Marković, 1994.:46)

Marković naglašava kako je toponim riječi Marsonija indoeuropskog, odnosno ilirskog porijekla: „Na indoeuropsko podrijetlo riječi *mar* i na njezino značenje prvi je kod nas upozorio A. Mayer. On je na temelju proučavanja antičkih imena naših naselja sastavio njihov etimološki rječnik s ilirskom gramatikom. U spomenutom djelu utvrdio je da se u indoeuropskoj i ilirskoj osnovi riječ *mar-* ili *mor-* sadržava pojam vode, mora ili močvare. Iz toga proizlazi da je toponim Marsonia složena riječ i da se sastoji od osnove *mar-*, i nastavka *-sonia* koji označava crnu boju. Toponim Marsonija označavao je dakle mjesto na crnoj vodi, a upravo tako nazivala se rijeka koja je uz nju protjecala i koja se odmah potom ulijevala u Savu. Prema tome ime rijeke Mrsunje potječe od antičke davnine i ona se još na mnogim našim starijim kartama obilježavala kao Marsonija ili Marsonia. Zbog toga bi najispravniji prijevod imena Marsonija na hrvatski jezik trebao glasiti Crna Voda.“ (Marković, 1994.:46) Ono što nam potvrđuje etimologija riječi Marsonija je kako je taj naziv zapravo već bio ustaljen dolaskom Rimljana na ovo područje u prvom stoljeću nove ere.

Nadalje, Marković postavlja pitanje: „Kako je ovaj kraj potpao pod rimsku vlast i kada se to dogodilo?“ Prije dolaska Rimljana, brodsko područje pripadalo je panonskom plemenu Breuka – za vrijeme prodiranja Rimljana ovdašnja su plemena bili u stalnim ratovima s rimskim legijama. Smatra se kako je Rim Panoniju do Sirmiuma osvojio već 34. godine pr.n.e., pa tako i Marsoniu. Kada je rimska vojska prodrla kroz Panoniju, tako je i utjecaj Kelta i keltska prevlast na ovim prostorima prestala. Nova je vlast preuzela ulogu autoriteta na novoosvojenom području. Ono što je zanimljivo je kako između 16. i 12. godine pr.n.e. znamo za lokalne oružane pobune protiv Rima koje se događaju na prostoru od Segestike i Sirmiuma: „Zato je u Panoniju morao doći Oktavijanov vojskovođa Tiberije da smiruje ovdašnje pobunjenike, a po potrebi da i ih silom prinudi na poslušnost.“ (Marković, 1994:48.) U tim pobunama vodeću ulogu imaju upravo plemena Breuci i Amantini – odgovor na ove pobune Rim je odgovorio sa 15 legija i isto toliko savezničkih jedinica u razdoblju od tri godine. Ilirska pobuna za Rim bila je poprilično opasna, prema Markoviću: „(...) a car August je jednom zgodom, govoreći o toj vojni pred rimskim

senatom, zahtijevao da se poduzmu najenergičnije mjere protiv ilirskih ustanika, jer se u protivnom može dogoditi da oni za desetak dana stignu pred vrata samog Rima:“ (Marković, 1994.:49) Nakon završetka rata za Panoniju, pobjedom Rima, dolazi do perioda romanizacije tijekom 1. stoljeća nove ere – za to vrijeme Panonija je bila pod upravom carskog namjesnika, *legatusa Augusti pro praetore*.

Slika 1 Rekonstrukcija antičke (rimske) Marsonije

Izvor: Marković, 1994.

Ono što se sa sigurnošću može reći za ondašnju Marsoniju je kako je zbog svoje povoljne pozicije, koja je bila relativno lagana za obraniti na mjestu ušća Mrsunje u plovni dio Save – predstavljala prometno čvorište na mjestu kojega se razvilo značajno urbano rimsko naselje zbog čega je na samom položaju ušća Mrsunje u Savu sagrađena rimska utvrda (*castrum*). To nam i potvrđuju razna arheološka nalazišta na brodskom području iz rimskog razdoblja: „Tako su uređenjem obale Save iz mosta 50-ih godina uočeni ostatci rimske utvrde, a izgradnjom Spomen-doma „Đuro Salaj“ (danas Koncertno-kazališna dvorana „Ivana Brlić-Mažuranić) 1961. godine otkriveni su tragovi brojne rimske arhitekture i urušenog građevinskog materijala. Pronađeni su primjerci domaće i uvozne keramike, amfore, staklo, keramičke lampice, novac Trajana i

Hadrijana i drugo.“ (Miškiv, u: Brod i okolica, 1998.:14) Relativno nedavno (1997.) otkriven je antički spomenik iznimne vrijednosti – u pitanju je rimska vojnička diploma izvađenoj iz Save nizvodno od Broda: „Diploma predstavlja carski dekret ispisan, kako je to bilo uobičajeno, urezanim slovima na dvije pločice, međusobno povezane, a njime se isluženom vojniku dodjeljuju zakonska prava i povlastice.“ (Miškiv, u: Brod i okolica, 1998.:16)

Panonija kao rimska provincija prolazi kroz proces romanizacije – u povijesnom i kulturnom značenju ukazuje na različite povijesne procese, kao što su akulturacija, integracija i asimilacija novoincorporiranih i perifernih populacija od strane Rimske Republike i kasnijeg Rimskog Carstva. Svoj procvat Panonija doživljava u vrijeme dinastije Severa (193.-235. ne.), nakon čega u drugoj polovici 4. stoljeća Rimsko Carstvo počinje slabiti zbog učestalih prodora barbarskih naroda. Car Teodozije 395. dijeli Rimsko Carstvo na Zapadno i Istočno kako bi olakšao obranu i upravljanje carstvom – ali, naletima Gota, Huna, Ostrogota, Gepida i Avara prestaje antičko razdoblje u Panoniji.

4.3. Brodsko područje za vrijeme doseljenja Hrvata

Pred kraj 6. stoljeća nove ere, u područje današnjeg Slavenskog Broda i šire doseljavaju se Slaveni. Slaveni su prema dosadašnjim saznanjima bili ratarski narod te su u ovom području naišli na uvjete povoljne za razvijanje ratarskih kultura te su odmah s dolaskom započeli u organiziranje u naselja i izgradnju domova. Naravno, živjelo je tu u ono vrijeme i ponešto rimskih starosjedioca, koje su tadašnji Slaveni nazivali Vlasima. Uz Vlahe i Slavene, na ovom području u tom je razdoblju bilo na brodskom području Avara – prema Markoviću ratnički, konjanički narod uralsko-altajskog podrijetla. Slaveni i Avari su prema našim spoznajama zajednički došli na ove prostore, a Marković odnos Avara i Slavena opisuje: „Slavene su [Avari] od ranije smatrali svojim saveznicima i podanicima. Slaveni ih [Avare] ipak nisu smatrali svojim gospodarima, no nisu im se ni odupirali, jer im u vojnom pogledu nisu bili dorasli.“ (Marković, 1994.:59)

Za Hrvate se smatra kako su se doselili na današnje područje grada Slavenskog Broda u prvoj polovini 7. stoljeća n.e. – Marković dolazak Hrvata na brodsko područje opisuje: „Dolaskom na

područje nekadašnje Marsonije Hrvati su ondje brzo učvrstili svoju vlast. To su učinili tako da su na ušću Mrsunje u Savu obnovili razorenu rimsku utvrdu. Jedan dio Hrvata naselio se odmah u predgrađu spomenute utvrde. Oni su tu zapazili ruševine rimskoga grada, za koji im nitko nije mogao reći njegovo ime. Jedino im je bilo jasno da su se naselili na temeljima nekakvog ranije starog grada. Zato su svome naselju dali najprikladnije ime: Stari Grad.“ (Marković, 1994.:59)

Marković dalje piše o načinu života Hrvata u području tadašnjeg Starog Grada, odnosno, nekadašnje Marsonije: „Jedni su za svoja naselja odabrali nizinsko zemljište u blizini Save, dok su drugi radije živjeli na brdskom zemljištu na prigorju Dilja. (...) Hrvati su bili dobri vještaci u izrađivanju korita, bačava, badnjeva, sita, košara i ostalih predmeta iz drveta. Kao alat poznavali su sjekire, pile, dlijeta, kliješta, noževe i slično. Muškarci su se pretežito zanimali obradom zemlje, dok su se stočarstvom bavili manje. Žene su se za to vrijeme bavile svakodnevnim kućanskim poslovima i odgajanjem djece. Na vretenu ili na preslici prele su lanene ili vunene niti, a od dobivene pređe tkale na drvenim stanovima laneno platno ili vuneno sukno. Od tako dobivenih tkanina šile su za svoju obitelj košulje, suknje i ogrtače. Muškarci su znali ubijati za životinjske kože, iz kojih su pravili krznene kožuhe, opanke ili crevlje. Svako selo proizvodilo je za svoje potrebe glineno posuđe.“ (Marković, 1994.:59) Dakle, može se razumjeti kako se rana hrvatska naselja uglavnom bave prvobitno poljodjelskim aktivnostima. Hrvatska i slavenska sela, prema Markoviću povezana su rodbinskom vezom te su činila bratstvo. Takva bratstva imala su svoga starješinu a savez bratstava činilo je pleme ili župu. U ono doba to je predstavljalo najvišu razinu društvene organizacije u Hrvata. Tadašnji Stari Grad pripadao je sastavu kneževine panonskih Hrvata – točnije, područje Starog Grada nalazilo se u sastavu Požeške Župe.

Dalje, prema Markoviću, tadašnji knez panonskih Hrvata Vojnomir 791., kada su Avari doživjeli poraz od franačke vojske, priznao je Karla Velikoga za svog vrhovnog poglavara. Karlo Veliki je nakon toga Panonsku Hrvatsku učinio oblašću vojvodine Bavarske te su kao posljedica knezovi panonskih Hrvata postali franački vazali. Upravo za to vrijeme, kako su Hrvati tada bili nekršteni, započinje pokrštavanje Hrvata te znatan dio panonskih Hrvata prihvaća kršćanstvo i počinju se graditi prve crkve. Nakon smrti Karla Velikoga 814. godine, na franačkom prijestolju zamjenjuje ga njegov sin Ludovik – iste godine mu se tadašnji knez panonskih Hrvata Ljudevit Posavski poklonio. Ono što znamo je kako tada dolazi do nemira, prema Markoviću zbog loših odnosa: „Ludovik je starateljsku brigu za Panonsku Hrvatsku prepustio svom pouzdaniku

furlanskom markgrofu Kadalohu. On se prema panonskim Hrvatima počeo ponašati krajnje silovito, a njihova kneza nije uopće uvažavao. Zbog toga je hrvatski knez Ljudevit uputio kralju Ludoviku poslanstvo sa zamolbom da učini kraj Kadalohovim nasiljima. Kada je Ludovik to odbio, Ljudevit se odlučio na borbu za oslobođenje svoje zemlje od franačke starateljske vlasti.“ (Marković, 1994.:61) Za vrijeme ovog nemirnog razdoblja dolazi do nekoliko prodora franačkih vojni u prostore Hrvatske Panonije. Ljudevit je tražio pomoć od Borne, kneza dalmatinskih Hrvata te je od Borne dobio negativan odgovor – dalmatinski su Hrvati ostali na strani franačkih interesa po tom pitanju. Na kraju Ljudevit, pobjegavši u dalmatinsku Hrvatsku na dvor Bornina ujaka Ljudemisa, biva ubijen - tako se franačka vlast u Panonskoj Hrvatskoj dodatno potvrđuje.

Nedugo nakon spomenutog nemirnog razdoblja, 827. godine u kontakt s brodskim područjem i stanovnicima dolaze Bugari – tom prilikom protjerali su Bugari tadašnjeg kneza panonske Hrvatske i na to mjesto postavili kneza Ratimira koji je bio voljan surađivati s njima. Ono što znamo da se dalje dogodilo je da je na Ratimira odmah sa svojom vojskom u ime franačkog kralja Ludovika krenuo grof istočne Marke, Ratbod – nakon čije pobjede Panonska Hrvatska opet pada pod franačku vlast. Iduće što će se dogoditi i utjecati na tadašnje stanovnike broskog područja je dolazak konjaničkih ratnika turanskog podrijetla, Madžari. Za Madžare se zna da su prvo pokorili Moravsku državu, a nakon toga su se počeli naseljavati niz Panonske nizine. Utjecaj na cijelu Panonsku regiju za vrijeme dolaska Madžara Marković opisuje: „Zbog nasilja Madžara nad tamošnjim stanovništvom, pokrenulo se odanle gotovo čitavo slavensko stanovništvo. Ti izbjeglice prelazili su hrpimice rijeku Dravu, tražeći u savsko-dravskom međurječju siguran zaklon. Kako su u toj seobenoj struji sudjelovali Slaveni, postadoše oni u novoj sredini većinski narod. Zato se od toga vremena Panonska Hrvatska počela nazivati Slovjenском zemljom, odnosno kasnije Slavonijom.“ (Marković, 1994.62) Kako bi se bolje oduprijeli toj novoj sili koja im je prijela, kneževi panonske i dalmatinske Hrvatske shvatili su kako su samostalno preslabi te kako im više odgovara po tom pitanju surađivati. Tako su se obje hrvatske kneževine ujedinile u jedinstvenu Hrvatsku državu na čije čelo dolazi knez Tomislav koji se 925. kruni za kralja svih Hrvata. Kako prenosi Marković, „Kraljevina Hrvatska imala je u to doba snažnu vojsku koja je brojila oko 100 000 pješaka i 60 000 konjanika. Tu vojnu silu Madžari nisu bili u stanju nadvladati.“ (Marković, 1994.:62)

Za vrijeme Kraljevine Hrvatske može se reći, kako je u prostoru između Save i Drave zavladao sigurnost te tadašnja regija ostvaruje napredak – to nam potvrđuje arheološko nalazište iz 1949. na lokalitetu Mrsunjskoga luka oko 15 km zapadno od današnjeg Slavonskog Broda. To je bilo naselje u obliku potkove s rubnim dijelom naselja koji je bio utvrđen zemljanim nasipom i zaštitnim jarkom. S obzirom na veličinu naselja, pretpostavlja se kako je tu živjelo oko 100 stanovnika, dok su po razvijenosti „stanovnici toga naselja živjeli na razini standarda koji je odgovarao tadašnjim razvijenijim sredinama Europe.“ (Marković, 1994.:63) Za vrijeme vladanja Stjepana I., Madžari prihvaćaju kršćanstvo te su Hrvati u Slavoniji dobili mirnije susjede s kojima nisu imali većih problema.

Područje Starog Grada do 1093. godine se nalazi u sastavu Kraljevine Ugarske – zato što je hrvatski kralj Zvonimir bio oženjen kraljicom Jelenom, kćerkom madžarskoga kralja Bele I. i kasnije, sestrom madžarskog kralja Ladislava. Kako je kralj Zvonimir umro bez potomaka, kraljica Jelena pozvala je svoga brata – madžarskog kralja Ladislava da vlada Hrvatima. Kako su tadašnjim Madžarima zaprijetili Kumani, odustao je Ladislav od hrvatske krune – no smatrao je Slavoniju pod njegovom vlasti. Prisvajanje Hrvatske Madžarskoj Marković objašnjava: „Kako se Hrvati u međuvremenu nisu mogli dogovoriti o izboru novog kralja, a zemlja je bila u neslozi, pošlo je pred Madžarskog kralja Kolomana izaslanstvo dvanaest hrvatskih plemena te mu ponudilo hrvatsku krunu, uz uvjet da se ubuduće svi madžarski kraljevi moraju posebno kruniti za hrvatskog vladara te da se Hrvatska uvijek mora smatrati samosvojom zemljom, a ne dijelom Kraljevine Ugarske. Koloman je te uvijete prihvatio i doskora se u Biogradu na moru okrunio za hrvatskoga kralja. Od tada su Ugarska i Hrvatska živjele zajedno, u istoj kraljevini. Hrvatskom je u kraljevo ime upravljao hrvatski ban, a isto takav vrhovnik postojao je i za Slavoniju.“ (Marković, 1994.:64)

Ono što se može zaključiti iz ovog perioda je kako su se na područje antičke Marsonije naselili Slaveni, odnosno, Hrvati te na istom području ušća Mrsunje u Savu nastanili i svoje naselje prozvali Stari Grad prema ostatcima urbanog naselja prije njihovog dolaska.

4.4. Brodsko područje u srednjem vijeku

Razdoblje srednjeg vijeka na brodskom području označava vrijeme koje nosi velike promjene – razdoblje vlasti Arpadovića. Prema dosadašnjim spoznajama, upravo iz razdoblja srednjeg vijeka imamo prvi spomen grada Broda pod tim imenom. Radi se zapravo o povelji hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV. koji 20. srpnja 1244 Đakovačkoj biskupiji daruje posjede Đakova i Brezne na teritoriju tadašnje Vukovske županije. Ono što Marković prenosi da je bitno iz ovog podatka: „Zapadna granica tih posjeda dopirala je nadomak Brodu i u opisu međa imanja između Tomice i Brezne spominje se u Belinoj darovnici selo Braid ili Broid. Navedeni podatak smatra se danas prvim poznatim spomenom Broda u povijesnim dokumentima.“ (Marković, 1994.:67) Zanimljivo za ovaj toponim je kako ga je objavio J. Koprivčević u svojim *Prilozima za upoznavanje Broda* iz 1943. u kojem se spominju „opkob Boaraida“ i „selo Braid“ – kasnije je V. Rem u svojoj knjizi *Stari Brod* tumačio ova imena kao dva različita lokaliteta, odnosno, brodsku utvrdu i selu Brod: „iz te kraljevske povelje – darovnice vidljivo da je najraniji Brod, točnije Brod koji nam je najranije poznat, Brod trinaestoga stoljeća, bio naselje u blizina utvrde koja je imala obrambenu funkciju.“ (Rem, 1981.:13-15)

Ono što vežemo za ovaj period je feudalni sustav, kako ga Marković opisuje: „(...) javlja se novija državna organizacija u kojoj glavnu ulogu imaju kralj i njegovo donacijsko plemstvo. Za dobivanje takvog plemstva nije više bilo važno rodovsko podrijetlo, već isključivo stečene zasluge za kralja i njegovu državu. Novost se sastojala i u tome, što su novoimenovani plemići dobivali posjede od kralja. Svaki je plemić postao na svom imanju ne samo gospodarom pripadajućih naselja, već i njihova stanovništva.“ (Marković, 1994.:67)

Prvi pisani dokumenti koje vežemo uz područje Starog Grada dolaze iz 13. stoljeća iz kojih doznajemo za tadašnja naselja, posjede i njihove vlasnike. Ono što nam potvrđuju ovi dokumenti je kako je Stari Grad spadao pod administrativni sastav tadašnje Požeške županije. Ono što znamo je kako su većinski vlastelini područja Broda (Starog Grada) u to vrijeme (nakon 1102.) bili Boričevići – feudalna porodica i plemići Požeške županije. Znamo kako je ban Borić, rodonačelnik Boričevića, dobio za svoju službu kao poklon od kralja posjede oko Staroga Grada. Marković prenosi kako se odvijala njihova priča kao vlastelini velikih imanja na brodskom području: „Potomci bana Boriča su kupovinom ili ženidbama stalno povećavali svoja imanja, pa

su neki od njih preselili na novostečene posjede. Na području Staroga Grada ostadoše samo oni predstavnici toga roda, koji su potekli od grane Berislava Boričevića. Tako je spomenuti Berislav postao rodonačelnik svoga potomstva koje se prema njemu počelo nazivati Berislavićima. Ti Berislavići imali su svoju plemićku kuriju u Grabarju, pa su po njoj dobili plemićki pridjevnik Grabarski.“ (Marković, 1994.:68) Nadalje, 1326. znamo za sud koji se dogodio u Kaptolu kraj Požege gdje su se raspravljale raspodjele imanja između dva roda Boričevića, odnosno Berislavića. Na tom sudu odlučeno je kako se Stari Grad nalazi na posjedu Nikole Trutelja te su du odluku potvrdili svi Berislavići.

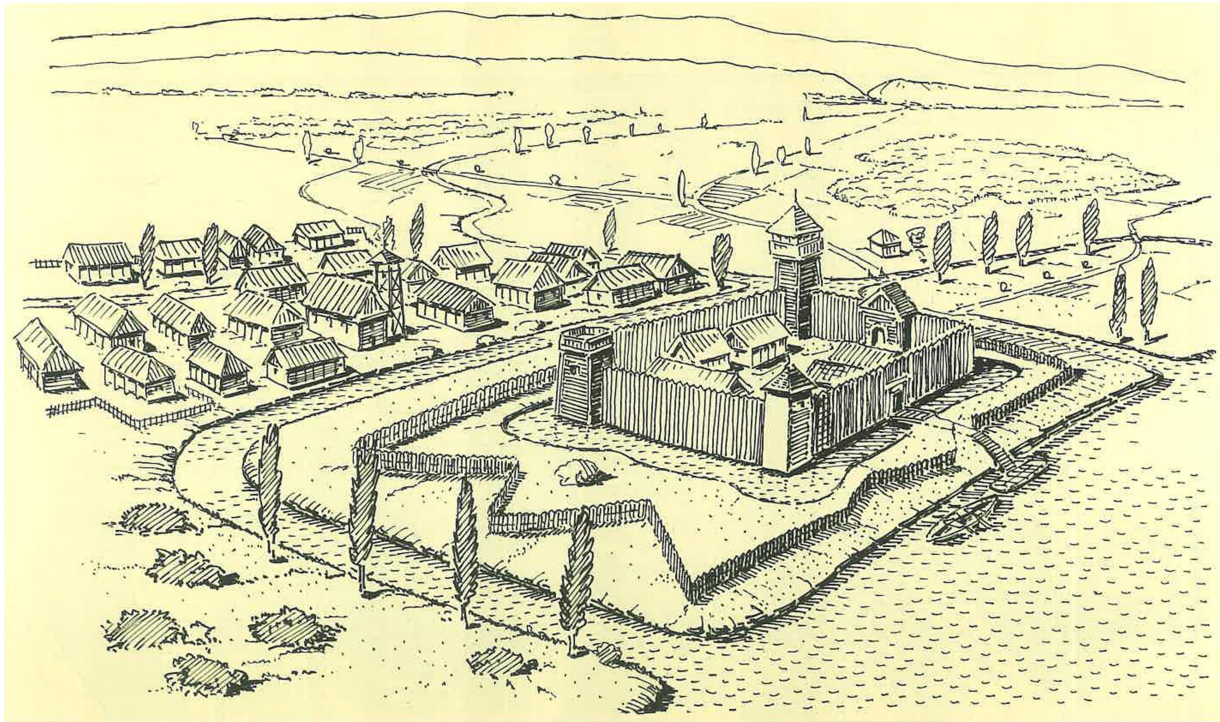
Prema ispravi iz 1455., potvrđuje se lokacija Starog Grada na ušće Mrsunje u Savu – mađarski pisari ovo mjesto na svome jeziku zapisu pod naziv *Ovár*, što na mađarskom znači Stari Grad. Dalje, prema ispravama iz 1464. i 1498. u mjestu Starom Gradu spominje se tvrđava, a naselje pored nje imalo je status trgovište. Tvrđava koja se ovdje spominje je do 15. stoljeća bila ista ona utvrda koju su Hrvati podigli prilikom svoga doseljavanja. Vjeruje se kako se taj objekt tijekom vremena više puta obnavljao, ali je za svoje vrijeme ostao neprimjeren. Za vrijeme prodora Turaka u Bosnu, Benedikt Berislavić zadao je spomenutu utvrdu srušiti i iznova izgraditi – Marković to opisuje: „Prema vijestima koje potječu iz 1475., nova tvrđava u Starom Gradu bila je dogotovljena upravo ove godine. Imala je oblik četverokuta s kulama na dva ugla, a na trećem je bio izbočeni bastion. Naokolo je bila opasana jarkom, u koji se puštala voda iz Mrsunje i Glogovice. U ono doba došlo je i do regulacije toga zemljišta, pa je Mrsunja skrenuta u stranu. Tako je na njezinu ušću stvoren mali poluotok, koji je s tri strane bio optočen vodom. Kopnena veza tog poluotoka bila je također prokopana, pa se i tu, u slučaju opasnosti, mogla puštati voda. Preko toga jarka nalazio se pokretni mostić, pa bi – kada bi se on podigao – poluotok s tvrđavom postao otok. Tako obnovljena utvrda na Savi bila je za ono doba jako vojno uporište i jamstvo za širu okolicu u slučaju ratne opasnosti.“ (Marković, 1994.:69) Prema uložnim naporima na obnavljanje i održavanje vojne utvrde i prisutnosti može se zaključiti kako je prijelaz na Savi na području Broda, kako i u ranijim razdobljima, tako i u srednjem vijeku ostao bitna lokacija za kontrolirati.

Okolica Starog Grada je prema svim podacima što trenutno imamo, bila poprilično nejednoliko naseljena. Tako su, osim Starog Grada, naselja u samoj savskoj nizini bila mala i rijetka zato što je savska nizina tada bila močvarno i često poplavno područje. Više naselja nalazimo podalje od

Save, gdje su zemljišta pogodnija za naseljavanje – to su npr. sela u podnožju Dilja, sjeverno od Staroga Grada. Prema Markoviću, „Prilikom čitanja srednjovjekovnih isprava o okolici Starog Grada, mogli smo utvrditi oko 80 geografskih imena ovdašnjih naselja, gradina, potoka, brda i sl. Većina tih imena potječe iz tadašnjeg hrvatskog govornog jezika.“ (Marković, 1994.:74)

Prva isprava u kojoj se direktno spominje ime Brod je iz 10. kolovoza. 1470. u kojoj se grabarskim plemićima Nikoli, Ivanu i Martinu ponovo potvrđuju posjedi oko Starog Grada, Marković navodi kako se spominju ovim redom: „Brod, Tomica, Dubočac, Kobaš, Ozonički, Močki, Dobor, Borošćan, Darnouc, Komorica, Ovar, Svinjar, Hruševo, Paka, Slatinik, Dobovik, Libuguši, Sv. Laszlo, Herman, Ličko, Sarvaš i Petrovci.“ (Marković, 1994.:82) Zanimljivo je dakle, kako je Brod očito dobio na značaju kad se prvi spominje u ispravi, prije Tomice ili Starog Grada – Marković tu zaključuje: „kako je naglo napredovao i postao, ako ne najuglednije, a ono barem važnije mjesto u tadašnjoj slavonskoj Posavini“ (Marković, 1994.:82)

Prema Markoviću, iz dokumenata iz 1450. znamo kako je Benedikt Berislavić tada imao kuću u Brodu te da su njegovi sinovi Nikola, Ivan-Berislav i Martin podigli nakon razaranja prve još ljepšu kuću i dali izraditi plan za izgradnju Broda, s planskom gradnjom i ulicama: „Spomenuti sinovi Berislavića bili se ne samo vlasnici i obnovitelji Broda, već i najbogatiji plemići ovoga dijela Slavonije. (...) U takvim prilikama imali su oni i svoju vojsku, a u svojim nastambama u Brodu i Grabarju bili su okruženi dvorjanicima, gdje su živjeli poput plemića po najnaprednijim zemljama zapadne Europe.“ (Marković, 1994.:83) Marković daljnjom analizom zaključuje kako od toga vremena Brod postaje administrativno središte svoje okolice, a Stari Grad se dalje spominje kao njegova Gornja varoš. Za vrijeme Berislavića, Brod se dalje demografski, građevno i fortifikacijski razvija, postaje trgovačko i prometno središte s konačistima za putnike i karavanskim prihvatilištem sa stajama za životinje te privlači raznoliko stanovništvo: razne obrtnike s obrtničkim radnjama, pismene i učene ljude, vojnike, trgovce, sluge i sl. Brod također dobiva nove bedeme, palisade, obrambene jarke i sl. sve dok se turska osvajačka vojska približava zapadu.

Slika 2 Stari Grad i utvrda Vukovac u doba Berislavića

Izvor: Marković, 1994.

Kako se turska vojska približavala Slavoniji, tako su i stanovnici Broda razmatrali treba li otići iz svoga doma i pobjeći od Turaka ili ostati i prepustiti se njihovoj milosti ili nemilosti. Dakako, prije samog osvajanja turska propaganda širila je obećanja svima koji ostanu u svojim kućama i dragovoljno se pokore turskoj vlasti da im se ništa nažao neće dogoditi. Marković ovo razdoblje pred pad Brodske okolice u tursku vlast opisuje: „Zato su svi, koji nisu bili voljni dočekati tursku vlast u Brodu, počeli iz njega odlaziti. Ljudi su se selili pješice ili na kolima noseći sa sobom ono najnužnije. Neki su sa sobom vodili i domaće životinje, dok su ostali sve to ostavljali, nastojeći samo spasiti živu glavu. Najviše su iz Broda selili ovdašnji trgovci i obrtnici koji nisu bili vezani uz zemlju i poljoprivredu. Posljednji su se iz Broda povukli Berislavići, jer su znali da ih, ako ih Turci uhvate, neće poštediti.“ (Marković, 1994.:92)

4.5. Brod i okolica za vrijeme turske vladavine

Razdoblje turskih invazija u ovo područje kulminiralo je 31. srpnja 1536. kada je Brod pao pod tursku vlast. Dio stanovništva Broda neto prije ovog događaja napustilo je svoje domove zbog straha od stranih osvajača, dok su neki odlučili ostati na svojim posjedima. Od stanovništva što je ostalo u Brodu i okolici, dio njih je prešao na islamsku vjeroispovijest, kako prenosi Marković, njih je bilo oko 4000. Brod je tako od 1538. godine bio administrativno-teritorijalnom pogledu uključen u Požeški sandžak sa sjedištem u Požegi. Ova se administrativna jedinica dijelila na tri upravna kotara: požeški, brodski i đakovački – prema tome Brod je bio središte turske kotarske uprave i u njemu je uredovao turski sud.

O Brodu, u razdoblju turske vladavine sačuvano je malo pisanih dokumenata. Jedan od dokumenata za koje znamo da nam govore o tom razdoblju je *Putopis* Evlije Čelebije koji je Brod posjetio 1660. na putu od Đakova prema Voćinu i Virovitici - u ovom putopisu Brod se spominje u svega nekoliko redaka: „ [Brod] je u dobrom stanju i dao ga je podići jedan od onih što su gradili Petrovaradin. Mjesto leži na ravnu tlu obraslom zelenilom uz obalu Save, a osvojio ga je Memi-paša. U brodskoj tvrđavi nalaze se daskama pokrivene kuće, hambari, skladišta municije i jedna Sulejman-hanova džamija. Ona je ranije bila crkva. U Brodu je sjedište gradskog kapetana, tj. dizdara, a on ima pod sobom 300 vojnika koji čine posadu tvrđave.“ (Čelebija, 1957.:266-267) – ono što Marković komentira za ovaj citat i što se iz njega da zaključiti je kako je Čelebija najvjerojatnije pohodio samo brodsku utvrdu dok ostale dijelove grada nije ni vidio.

Ono što karakterizira Brod i okolicu pod turskom vlašću je relativni razvoj i napredak koji se bazirao na trgovini – u ovom slučaju usmjerenoj prema Bosni i dobro naseljenoj i bogatoj agrarnoj okolici. Kako prenosi Marković, svaki tjedan održavao se jedan pazarni dan koji je označavao dolazak seljaka iz okolnih sela kako bi prodali robe što su imali viška, osim toga, dvaput godišnje održavani su i veći sajmovi što su trajali i po dva ili tri dana na kojima su dobra razmjenjivali građani Broda i spomenuti seljaci iz okolnih sela.

Dakako, turska vlast na tadašnje stanovnike, posebice one koji nisu islamske vjeroispovijesti, vršila je nemali pritisak: znamo kako su kršćanski stanovnici tjerani na rad na turskim posjedima,

postojala su redovna plaćanja vlastima te česta neredovita plaćanja – uz to su Turski spahije imali pravo na jednu desetinu svega prihoda sa zemlje i stoke. Ipak, tadašnji narod najviše je bio pogođen otimanjem muške djece za potrebe turskih vojnih ambicija.

Slika 3 Izvadak iz katastarskog plana Broda od 1854. godine

Izvor: Marković, 1994.

Kršćanskom je stanovništvu u ovakvoj situaciji nezadovoljstvo neprestano raslo. Vrhunac nezadovoljstva tako bilježimo u 17. stoljeću – posebice *podgrijani* od strane požeških i bosanskih franjevaca koji su imali relativno slobodnu kretnju po Brodskom području. Oni su tadašnje kršćansko stanovništvo uvjerovali kako se turska tiranija bliži kraju što je imalo utjecaj na javno mišljenje tih stanovnika o njihovim turskim vladarima. Ono što znamo iz ovog razdoblja je kako je požeški franjevac Luka Ibrišimović slao svoje izvještaje o događanjima i kasnije kretanjima turskih snaga u Beč. Prema Markoviću, u proljeće 1683. javlja bečkom dvoru kako je preko Slavonije, na putu prema Budimu, prešlo 60 000 turskih pješaka i konjanika. O prilikama za vrijeme pripreme turske ofenzive na Beč Marković prenosi: „S otpočinjanjem turske ofenzive na Beč počinju za Brod i okolna sela burna vremena. Sve ceste i putovi prema

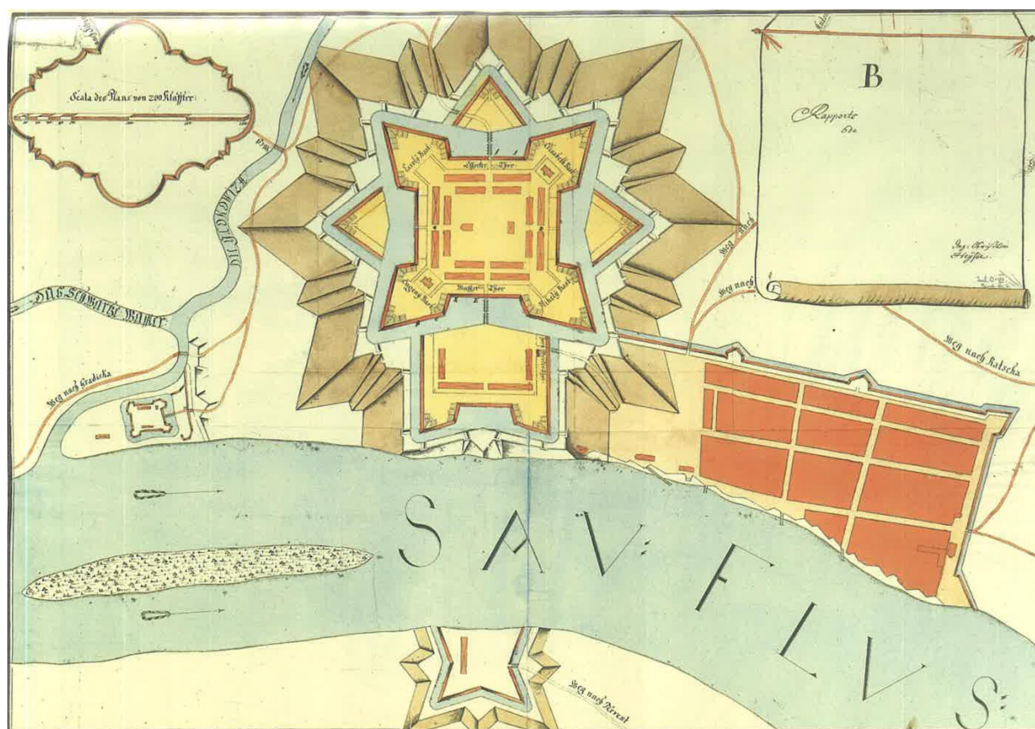
Osijeku bili su zakrčeni vojskom i ratnom opremom. Tijekom nekoliko mjeseci sva je turska vojska bila na teretu ovdašnjeg naroda.“ (Marković, 1994.:102) Naravno, s tako grandioznom vojskom, slavonski su Turci očekivali kod Beča pobjedu – ali kada su počele dostizati vijesti o katastrofalnom neuspjehu turske vojske to je kod kršćanskog naroda izazvalo veliko oduševljenje i misao kako bi se napokon mogli riješiti turske vladavine. Tako su i slavonski Turci odlučili povući se iz ovih krajeva skupa s vojskom koja se povlačila preko Broda u Bosnu. Znamo kako jedinice grofa Aspremonta 10. studenoga 1688. osvajaju Đakovo te ponešto kasnije i Požegu, no zima im je u tom trenutku zaustavila put. Za to vrijeme Turci su se ipak utvrdili u svojim područjima Brodu, Gradiški i Kobašu. Ono što nam Marković prenosi vezano za ovu situaciju neto prije samog obračuna je kako su i turska vojska s jedne strane i carska vojska s druge strane uzimali za svoje potrebe od ondašnjih stanovnika bez ikakvog obzira: „Carska vojska, koja je čitavu zimu provela u Slavoniji, ponašala se prema domorodnom stanovništvu kao prema neprijateljskom narodu. Stalno je slavonskim seljacima otimala sve do čega je došla.“ (Marković, 1994.:102) – to nam potvrđuje i pismo što je fra Luka Ibrišimović poslao zagrebačkom nadbiskupu: „Mi ovdje živimo u strašnoj pogibelji – neprijatelj se u sve većem broju skuplja u Gradiški(...). Službenici carski ovdje u Požegi, odnesoše besprimjernom drzovitošću iz crkava što je za naše potrebe bilo.“ (Smičiklas, T., 1891.:64)

Ovakvo ratno stanje u Slavoniji, pa tako i na području Broda i okolice, nastavlja se narednih nekoliko godina. Tako dolazi do kratkog oslobođenja od turske vlasti, no porazom carske vojske u Srbiji 1690. turska vojska kreće u protuofenzivu i opet osvaja slavonska sela, osim Osijeka za koji je naređeno od cara da se obrani svim raspoloživim sredstvima. Kasnije, 1691. hrvatski seljaci u Slavoniji pod vodstvom fra Luke Ibrišimovića dižu se u sveopći protuturski ustanak – što tjera Turke na kratko da se povuku iz Požege i okolnih sela. Turci su na to reagirali tako da su zatražili pomoć od svojih vladajućih te je tako u Slavoniju krenula velika turska vojska predvođena velikim vezinom Mustafom Köprilijem . Ova vojska je prema Markoviću brojila 130000 vojnika te joj se suprotstavila carska vojska na čelu s grofom Ljudevitom Badenskim koja je bila upola manja. Ove su se sile sukobile 18. kolovoza 1691. kod Slankamena, Marković prenosi rezultate ove bitke: „Do večeri istog dana Turci su bili posve poraženi. U tom boju poginuo je veliki vezir Mustafa skupa sa svojih osamnaest paša i većim brojem viših i nižih turskih zapovjednika. Pored njih turska strana imala je oko 20 000 poginulih, dok je na strani carske vojske stradalo oko 7 000 vojnika.“ (Marković, 1994.:103) Nakon ove pobjede, Badenski

se povlači u Ugarsku, a zadatak oslobođenja Slavonije ostavlja svom generalu Karlu Herzogu de Croyu hrvatskom banu Nikoli Erdödyju. De Croy 6. listopada 1691. kreće od Darde prema Brodu te pred Brod stiže 11. listopada iste godine. Turci su kod Broda bili ukopani u obrambene položaje, no kada su ugledali premoćnu carsku vojsku povukli su se preko noći na južnu obalu Save, odakle su i pucali na slavonsku stranu. Idući dan odred carske vojske poslan je da zaustavi Turke, no oni su se opet odlučili povući – ipak, dočekali su ih u tom trenutku bosanski Hrvati što je rezultiralo konačnim oslobođenjem Broda od turske vlasti 12. listopada 1691. Tako, nakon gotovo jednog i pol stoljeća, Brod je vraćen od turske tiranije i dopušteno mu je da započne novu eru svoga postojanja.

4.6. Brod i okolica za vrijeme vojne krajine i izgradnje brodske tvrđave

Nakon oslobođenja slavonske Posavine, u gradu Brodu ostaje malobrojno katoličko stanovništvo i jaka vojna posada. Ovakav, poluprazan grad popunit će se Hrvatima iz Bosne koje je nakon pohoda na Sarajevo 1697. u Slavoniju preveo austrijski vojskovođa princ Eugen Savojski. Prema Markoviću, oko 15 000 bosanskih Hrvata naselilo je Brod i okolicu, što je pripomoglo demografskoj slici tadašnje središnje Slavonije. Zanimljivost iz ovog razdoblja je kako je princ Eugen uza sebe imao i vojnog kartografa – sposobnog topografa Francoisa Nicolasa Sparra de Bensdorfa, koji je, prema Markoviću, u to doba započinjao časničku karijeru. Prateći tako princa Eugena na njegovom vojnom pohodu izradio je više karata i topografskih skica – na taj način je u razdoblju od 9. do 11. listopada 1697. godine izradio topografsku skicu okolice Broda. Ova skica nam predstavlja prvi poznati plan grada Broda sa zapisom *Compement den 10. bis 12. October 1697. 6 Stund von Jacowar.*

Slika 4 Izvještajni i projektni plan o stanju izgradnje tvrđave Brod 1723.

Izvor: Marković, 1994.

Nakon uspješnih pohoda u Bosnu i opsade Sarajeva od strane princa Eugena, Turci izražavaju želju za mirom što rezultira potpisom mirovnog ugovora između Austrijskog carstva, Mletačke republike i Turskog carstva u Srijemskim Karlovcima 29. siječnja 1699. Brod prema novo dogovorenoj granici postaje važno granično mjesto. Pri utvrđivanju nove granice poslane su delegacije obje strane kako bi se dogovoreni mirovni ugovor ispoštovao. Nova granica Hrvatske prema Turskoj, prema Markoviću definirana je: „počinjala je u Srijemu kod ušća Tise u Dunav, odakle je u ravnoj crti stizala na ušće Bosuta u Savu. Dalje je slijedila tok rijeke Save do Jasenovca, odakle je skretala na rijeku Unu do Tromede u blizini Knina.“ (Marković, 1994.:110) Za vrijeme ovih potvrđivanja granica, izrađuju se nove karte, tako znamo za topografa Johanna Christopha Müllera i njegovu topografsku kartu, odnosno plan Broda iz 1699.

Godina 1623. uzima se kao godina u kojoj franjevci započinju svoju priču u Slavonskom Brodu kada se Brod kao podružna župa samostana u Velikoj spominje u izvještaju Jure Neretvanina –

ovo predstavlja prvo svjedočanstvo o franjevcima u Brodu. Marković navodi više izvora što potvrđuju kako su upravo franjevci ustanovili prvu školu u Brodu, poput memoara baruna Franje Trenka i ljetopisca Nikole Kaurića. Ne zna se gdje se točno ovo školovanje odvijalo, ali se zna da se 1730. gradi prva školska zgrada. Prva, drvena zgrada franjevačkog samostana izgrađena je 1694. nedaleko od današnjeg samostana i tamo je sve do 1727 te je nosio naziv Presvetog Trojstva. 1727. franjevci započinju samostalno s izgradnjom novog samostana pod vodstvom gvardijana Ivana Narančića i uz nazočnost pukovnika Ivana Trenka. Kako prenosi Zadravec: „Vojska je franjevcima u izgradnji samostana pomogla građevinskim materijalom i stručnjacima pa su zidovi nove crkve i samostana građeni prema vojničkim nacrtima, poput tvrđave“ (Zadravec, 2016.:54) 1756. završena je izgradnja crkve, a 1770. završena je izgradnja samostana. Franjevci kroz svoje djelovanje u Brodu pružali su osnovnoškolsku i srednjoškolsku naobrazbu građanima te filozofsku izobrazbu budućem svećenstvu. Franjevački samostan biva ukinut 1787. od strane cara Josipa II. te se franjevački samostan predaje gradskim vlastima za potrebe škole. Ono što znamo za brodski franjevački samostan je činjenica kako je imao bogatu knjižnicu i knjižničnu građu – prvi službeni knjižničar samostana bio je o. Jeronim Bačić. Kako prenosi Zadravec, prije oduzimanja samostana, franjevačka knjižnica imala je 1000 knjiga. Svoj samostan franjevci će dobiti nazad tek 1806. pa je tako i samostanska knjižnica vraćena u funkciju, prema Zadravec: „Zaslugom đakovačkog biskupa Antuna Mandića i franjevca Marijana Lanosovića knjižnici je vraćen 381 naslov s 536 svezaka knjiga, za koje postoji i popis. Budući da je Franjevački samostan u Brodu jedno vrijeme bio zatvoren i knjige su premještene u druge samostane, a knjižnični fond 1806. godine ima samo 750 svezaka knjiga. Iako je bio smanjen broj svezaka knjiga u knjižnici, ponovno se javlja potreba za knjižničarom pa je za knjižničara imenovan o. Klement Oriovčanin“ (Zadravec, 2016.:56) 1855. sinovi Ignjata Brlića svoju obiteljsku knjižnicu od otprilike osam tisuća knjiga predaju u samostansku knjižnicu gdje ona ostaje 20 godina. Prema Zadravec, franjevačka knjižnica u Slavonskom Brodu posjeduje dvije inkunabule:

1. Biblija, Basileae iz 1492. godine, format 4°
2. Biblija, Venetiis, iz 1495. godine, format 2°

Obje su inkunabule 1987. restaurirane u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, dok je ova samostanska knjižnica prema odluci Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture u

Osijeku iz 1985. spomenik kulture I. kategorije. Kao najvrjednije djelo, Zadravec izdvaja od Andrije Kačića Miošića *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* – kako navodi Zadravec „s obzirom na to da je riječ o kompletnom prvom izdanju primjerka iz 1756. godine.“ (Zadravec, 2016.:59)

U ovom razdoblju povijesti grada Slavenskog Broda također, zahvaljujući franjevcima, nailazimo na pojave prvih dramskih aktivnosti. Ondašnji franjevci svoje drame pišu po uzoru na talijanske autore, također su njihove drame često bili prijevodi ili prijepisi istih. Znamo kako je Brođanin fra Ivan Velikanović napisao čak tri drame koje su ujedno i prve koje su franjevci pisali na hrvatskom jeziku. Jedina drama iz tog razdoblja koja je cjelovito sačuvana je *Judit, victrix Holofernix* s podnaslovom *Actio comica idiomate illirycy, producta a iuventute gymnasii Brodensis* – prevedeno na hrvatski: „*Judita, pobjednica nad Holofernom: drama prikazana ilirskim jezikom od mladeži brodske gimnazije*“ (Daske koje život znače, 2022.:5) Spomenutu dramu često se naziva i *Brodska Judita*, a pohranjena je u Arhivu obitelji Brlić Slavonski Brod. Kako je Andrija Antun Brlić sam pohađao brodsku franjevačku gimnaziju te sudjelovao u izvedbi, zaključuje se kako se drama izvela oko 1770. godine. Ova drama je također djelomično objavljena u 5. svesku *Uspomena na stari Brod* što je oko 1838. zabilježio Ignjat Alojzije Brlić. Ono što je zanimljivo je činjenica kako je zahvaljujući fortifikacijskom inženjeru Josefu Fohmannu organizirano u razdoblju od 1838. pa do šestog desetljeća 19. stoljeća manje kazalište u tvrđavi. Pretpostavlja se kako su se na tom kazalištu održavale predstave putujućih kazališnih družina s područja Habsburške Monarhije i vjerojatno djela Ignjata Alojzija Brlića, koji je prema Ivani Brlić u to vrijeme pripremao predstavu pod nazivom *Prikazanje*.

Među prvim radovima koji se događaju na području Broda i okolice nakon turskih osvajanja su obnova stare utvrde na ušću Mrsunje u Savu i samoga grada. Marković prenosi kako je dosadašnja brodska utvrda na Savi bila prostorno mala i kako fortifikacijski nije bila objekt prikladan za svoje vrijeme i potrebe za obranu granice. Tako se inicijativa izgrade nove tvrđave javlja već kod Eugena Savojskog, pa kasnije kod pukovnika i zapovjednika Broda Ivana Trenka. Upravo je na Trenkovu inicijativu francuski vojni arhitekt kapetan i inženjer Perrete 1715. pri boravku u Brodu izradio detaljne nacрте stare brodske utvrde, prema Markoviću taj je objekt: „stara brodska tvrđava imala je u osnovi kvadratičan oblik. Strane toga kvadrata nisu bile posve pravilne, što vjerojatno potječe od temelja srednjovjekovnog objekta. Na svakom uglu

nepravilnoga kvadrata bile su isturene polukule, poput bastiona. One nisu bile okrugle već šesterokute. Stijene tvrđave, kao i kule, bile su vrlo debele. Iz plana je teško zaključiti o vrsti građevnog materijala, ali čini se da je čitav objekt bio iz drvene građe, ispunjen zemljom.“ (Marković, 1994.:113) Zasigurno je stara utvrda u ranijim razdobljima ispunjavala svoju ulogu, no kako se vojna tehnologija promijenila s prijelazom is kasnog srednjeg vijeka u modernije razdoblje renesanse i baroka te s dolaskom novog vrsta oružja – primarno razvojem korištenja baruta u vojne svrhe – tako je i stara utvrda postala zastarjela u smislu funkcionalnosti.

Dakako, kako je ranije spomenuto, i sam princ Eugen uvjerio se kako je stara brodska utvrda zastarjela te kako ne može više izvršavati funkciju zaštite središnje Slavonije. U to vrijeme, u Europi je prevladavao francuski stil građenja fortifikacija – koji je uveo francuski vojni inženjer Vauban. Vauban je tako usavršio svoju teoriju opsade i obrane utvrda, dok primjenu njegovih saznanja možemo popratiti kroz Europu sve do kraja 18. stoljeća. „Vaubanov sustav utvrđivanja bio je pravilo po kojem su i habsburški vojni inženjeri gradili ključne tvrđave u Slavoniji i Srijemu. Fortifikacije su vezane u jedinstvenu obrambenu cjelinu, a svaku od njih odlikovala su i individualna graditeljska rješenja.“ (Kljajić, 1998.:51)

Ono što znamo vezano za početak inicijative izgradnje nove tvrđave u Brodu je, kako su se zbog nestabilne situacije na samoj granici sve do 1715. poduzimale samo privremene fortifikacije na brodskom području. Za ovo vrijeme, od 1705., bio je za pomoćnika zapovjednika brodske tvrđave imenovan bojnik Maksimilijan Petraš. 1714. inž. Willer izaslan je da načini plan nove tvrđave, no zbog svojih drugih obaveza po Slavoniji i Srijemu te svojoj bolesti, dolaskom Willerovog zamjenika inž. Perette – prema Petraševim izvješćima – doznajemo kako su sa prvim radovima na novoj brodskoj tvrđavi započeli 1715.

Slika 5 Plan Broda iz 1847.

Izvor: Marković, 1994.

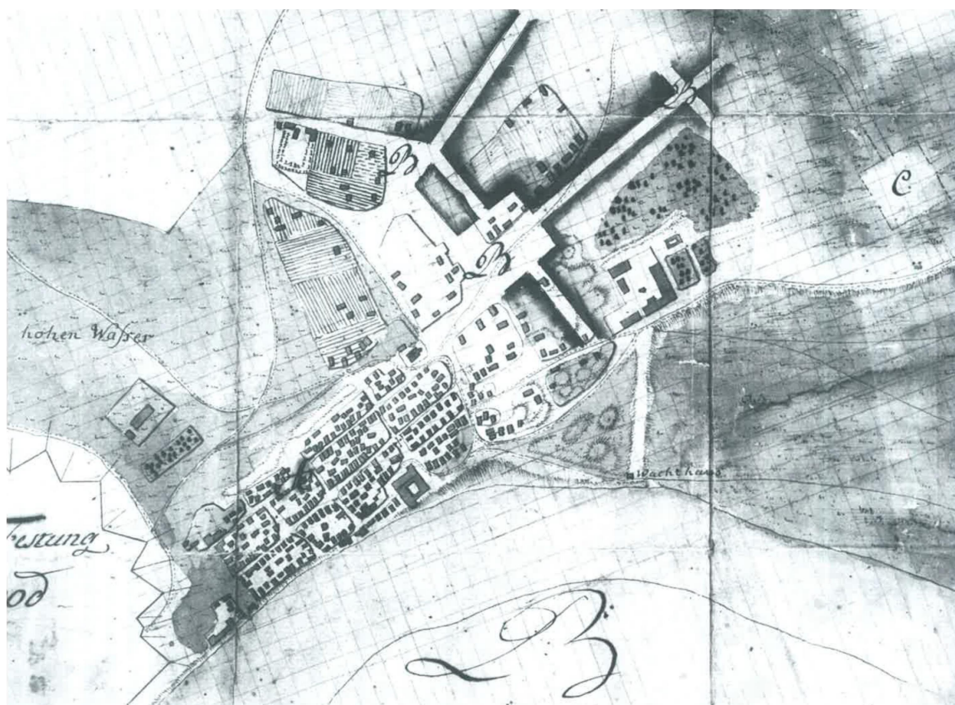
Ustroj tadašnje vojno-građevinske hijerarhije Kljajić objašnjava: „gradnja složenog fortifikacijskog kompleksa u Brodu ovisila je najviše o znanju i stručnosti, posebno građevnog direktora, inženjera i njegovih poslužitelja. Uz njih poslove su nadzirali i zapovjednici tvrđave ili njihovi zamjenici. Zapovjednici su bili nadređeni građevnim direktorima i inženjerima, ali se nisu smjeli miješati u njihove stručne poslove. Sve poslove vojnih inženjera na granici nadgledalo je posebno povjerenstvo u okviru Dvorskog ratnog vijeća u Beču mjerodavno za inženjerska pitanja. Tome povjerenstvu upućivani su svi projekti, a temeljem stručnog mišljenja njezinih članova odobravani su pojedini zahvati i osiguravana sredstva.“ (Kljajić, 1998.:71) Dakle, iz navedenog se citata, da zaključiti kako je u izgradnju fortifikacijskog objekta kod Broda bilo direktno uključeno Dvorsko ratno vijeće u Beču – to nam objašnjava postojanje veze Savojski-Petraš.

Početak izgradnje nove brodske tvrđave vjerojatnost novog sukoba s Turcima opet je počela rasti. Kljajić objašnjava izvor novoga sukoba: „još od 1714. Venecija i Turska vodile su rat u koji se Austrija nije željela dragovoljno priključiti zbog opasnosti od turske saveznice Francuske. Međutim, Venecija je uporno željela ishoditi ulazak Austrije u rat pozivajući se stalno na ugovor „Svete lige“ iz 1684. Napokon Austrija je ipak, pod utjecajem svog vojnog vrha, obnovila savez s Venecijom. Ta odluka je Austriju izravno uvela u rat s Turskom. Turci su Austriji navijestili rat 1. lipnja 1716.“ (Kljajić, 1998.:54) Ukratko, Austrijska vojska u ovom je sukobu odnijela većinski pobjede, dok je tadašnji zapovjednik Broda Petraš zbog svojih uspjeha zadobio čin generala. Tako su na fronti u Bosanskoj Posavini zauzeli carski vojnici Bosanski Dubočac, Bosanski Brod i Derventu – ovakav uspjeh rezultira potpisivanjem Požarevačkog mira 1718. Ovim mirom Slavonija i Srijem nisu više pogranične regije jer su osigurane uskim pojasom s desne, bosanske obale Save, dok je general Petraš princu E. Savojskom predstavljao osobu od visokog povjerenja.

Prema Kljajiću, podizanje glavnih temelja nove brodske tvrđave trajalo je od 1715. do 1718., nakon čega započinje obzidavanje glavnog utvrđenja ciglom što traje do 1722. Ovo razdoblje obilježilo je vodstvo od strane generala Petraša – zadnje što će on prije svoje smrti učiniti na novoj tvrđavi je izgradnja vrata 1723. Nakon Petraševe smrti, vodstvo održavanja i izgradnje nove tvrđave obnaša inž. Heyss kojem na ispomoć dolazi inž. Claud de Rochet. 1725. u Brod na nagovor dolazi Nikola Doxat de Demoret, vojnik i graditelj u službi Bečkoga dvora, u svoje vrijeme jedan od najznačajnijih graditelja utvrđenja duž granice s Turskom. Doxat inspekcijom tadašnje polu-izgrađene tvrđave nailazi na brojne nepravilnosti te između ostalog smatrao je kako je sam objekt tvrđave trebao biti puno veći i korisnijeg oblika, glavne bedeme smatrao je preniske (3,81m). Navedene i ostale, manje primjedbe, Doxat je predao tadašnjem generalu Slavonije Odyeru koji je, kako prenosi Kljajić, te primjedbe prihvatio i naredio popravke i nove radove na objektima tvrđave u Brodu. Doxat je kasnije, 1736., postao privremeni zapovjednik Beograda, pa je tako i svoje radove na brodskoj tvrđavi delegirao svojim inženjerima – primarno inž. Feigneta koji 1732. izrađuje detaljni plan Broda i brodske tvrđave. 1738. padom niške tvrđave pred Turcima Nikola Doxat je osuđen na smrt – danas on predstavlja „najveće graditeljsko ime koje je radilo na podizanju brodske fortifikacije.“ (Kljajić, 1998.:68) Nakon smrti Nikole Doxata, 1737. godina označava početak povećanja ratnih tenzija na posavskom području. Kao kraj ovog razdoblja smatra se sklapanje mira 1739. u Beogradu te se granica

prema Bosni na posavskom području vraća na rijeku Savu. Iste godine se prvi put spominje potreba izgradnje crkve u brodskoj tvrđavi.

Nakon razdoblja izgradnje pod vodstvom Nikole Doxata, brodska tvrđava mijenja razne pojedince kao voditelje inženjera i vojne zapovjednike – to se nastavlja i 1787. kada dolazi delegacija vojnih građevnih stručnjaka na čelu s maršalom Bechardom kako bi utvrdili stupnjeve oštećenja na tvrđavi. Njihova inspekcija bila je potrebna jer je u ranijem razdoblju brodska tvrđava doživjela brojne poteškoće pri izgradnji, poput poplava, požara i potresa. Kljajić ove poteškoće u razdoblju od 1775. do 1787. nabroja: „srušen valobran postavljen u Savi ispred hornverka, oštećene su radionice u hornverku, obje vojarnje i kapelica, urušili su se zidovi lijevog čela i boka bastiona III (Sv. Mihovila).“ (Kljajić, 1998.:76) Nakon ovakvog izvješća, vlasti su razmatrali hoće li održavati fortifikaciju ili ju prepustiti urušavanju – na kraju su se odlučili na održavanje, ali nisu htjeli uložiti bilo kakva veća sredstva. To je rezultiralo s tim da su građevni radovi na brodskoj tvrđavi od početka 19. st. uglavnom bili manji zahvati i popravci oštećenih dijelova. Tako je 1859. na snagu stupila „odredba o tvrđavskim splanadnim rajonima prema kojima su bile ucrtane granične linije užeg i šireg esplanadnog rajona“ (Kljajić, 1998.:79) – prema ovoj odredbi vojska je dozvoljavala gradnju samo prizemnih kuća.

Slika 6 Regulacijski plan razvoja Broda iz 1785.

Izvor: Marković, 1994.

Ovakvo stanje traje sve do 1860. i ukidanja Vojne Krajine i ukidanja brodske tvrđave kao obrambenog objekta za zaštitu vojne granice. Zabrana gradnje na esplanadnom prostoru tvrđave ostaje sve do 1873. – nakon čega i Brod, do tada grad drvenih jednozemnica, počinje mijenjati svoj izgled. Jedna od prvih novih zgrada je tadašnja jednokatna školska zgrada, danas zgrada Strojarskog fakulteta. Ovo razdoblje nakon ukidanja spomenute odredbe Kljajić opisuje: „započela je intenzivna gradnja zidanih objekta (kuća i poslovnih prostora) u stilu pomodne arhitekture toga doba (baroka, historicizma i secesije) koja će trajati sve do kasnih tridesetih godina 20. st.“ (Kljajić, 1998.:79)

4.7. Razvoj Broda i okolice u razdoblju od 1873. do 1941.

Kao što je ranije spomenuto, 1873. predstavlja jednu vrlo bitnu godinu u povijesti grada Slavenskoga Broda zato što se upravo te godine odredba o zabrani gradnje na esplanadnom prostoru tvrđave ukida. Ova promjena za grad Slavonski Brod označava ulazak u jedan novi proces urbanizma i intenzivnijeg razvoja koji do sada jednostavno nisu bili mogući. Urbanizam je dakako, postojao i prije 1873. – ali je bio na jedan način ograničen zbog navedene uredbe koja je zadržavala takav urbanizam na relativno niskoj razini. Ono što je bitno za poimanje Slavenskoga Broda kao grada je datum 8. lipanj 1871. kada car Franjo Josip proglašava Brod slobodnim gradom – ovaj događaj karakterizira grad Slavonski Brod kao urbano središte posavske Slavonije.

Nadalje, 1878., nakon što je Bosna i Hercegovina bila oslobođena od višegodišnje turske vlasti, tadašnje Austrijske vlasti za položaj Broda smatrali su kako je povoljan u prometno-trgovinskom smislu te iste godine započinju s uspostavom željezničke i cestovne veze s Bosnom i Hercegovinom preko Broda. Ovaj period Galović, M. bliže opisuje: „U tu svrhu sagrađen je 1879. most preko rijeke Save koji je bio predviđen za željeznički i kolni promet. Brod je u tome

vrijeme bio povezan sa Zagrebom, Rijekom, Sarajevom, Osijekom, Bečom i Peštom. Željeznički kolodvor sagrađen je 1877. u Brodu. Brodski trgovci su se počeli bogatiti i graditi masovne kuće na kat ukrašene raskošnim pročeljima i balkonima.“ (Galović, u: Brod i okolica, 1998.:45) Ovakva događanja i proces urbanizacije koje grad doživljava također potvrđuje i Marković, koji navodi: „Sve to uvjetovalo je da je Brod, iz učmalog posavskog trgovišta, prerastao u dinamičan grad. Taj preobražaj Broda počeo se odražavati i na njegov urbani izgled. Stariji dijelovi grada sve više su se obnavljali i pretvarali u njegov rezidencijalni dio.“ (Marković, 1994.:209) Dakle, pred kraj 19. i ulaskom u 20. stoljeće u gradu Brodu prepoznajemo proces urbanizma koji je na jedan način ubrzan zbog novonastale prometne povezanosti s drugim većim gradovima.

Kada bi detaljnije promatrali utjecaj urbanizma na samo područje grada izdvojili bismo 1880. i otvaranje glavnoga gradskog trga na sjevernu stranu – ovaj je gradski trg do tada bio je poznat po imenu Pijaca, nakon čega dobiva ime trg bana Josipa Jelačića. Tako je novootvoreni trg bio proširen sve do početka Široke ulice te se 1929. on asfaltira– na ovaj način on postaje trgovačko i reprezentativno središte grada. Također se na zapadnom dijelu trga nalazila prizemnica obitelji Brlić koja 1882. stradava od požara. Već 1885. Brlići na njenom mjestu podižu reprezentativnu jednokatnicu, kasnije, 1892. udajom Ivane Mažuranić za dr. Vatroslava Brlića ova kuća je dograđena dalje prema sjeveru. Upravo u ovoj kući Ivana Brlić-Mažuranić napisala je svoje pripovijetke za djecu. Rasolska ulica prozvana je 1890. imenom slavnoga hrvatskog povjesničara Matije Mesića. Kako Marković prenosi: „Mesići su doselili u Brod iz Like početkom 19. stoljeća. Tada je Matijin otac Nikola u ovoj ulici na kućnom broju 71 kupio priprostu kućicu u kojoj se Matija rodio 19. veljače 1826. godine. Sve do 1878. godine Rasol je bila ulica u kojoj su kuće imali srednje imućni brodski obrtnici. Nakon toga počele su se u njoj graditi kuće imućnijih brodskih trgovaca.“ (Marković, 1994.:212) Kraj franjevačkog samostana 1900. godine podignuta je i zgrada Vatrogasnog doma. Na zapadnoj strani Jelačićeva trga 1921. započela je gradnja zgrade „Prve hrvatske štedionice“ kapitalom Josipa Cvijića. Znamo kako je grad Brod imao svoj poštanski ured još od 1820. ali se ne zna gdje se isprva točno nalazio. 1881. godine se pošta seli u jednokatnu zgradu iza crkve, a kasnije, 1907. pošta se premješta na današnji Trg pobjede. Tadašnja Trenkova, današnja Cesarčeva ulica, do 1930. bila je s obje strane izgrađena.

Kako je razvoj građanstva i proces urbanizacije imao utjecaj na kulturne potrebe grada svjedoči nam činjenica kako započinje s radom *Narodno dobrovoljačko kazališno društvo u Brodu na*

Savi. Svoju prvu predstavu *Društvo* je izvelo 16. siječnja 1887. u Kasini, te se smatra kako je osnovano krajem 1886. godine. Treba naglasiti kako su neki članovi ovog društva bile i učiteljice. Neka od djela što je *Društvo* izvodilo su: „*Stol je prostr*“, „*Tri prosca*“, „*Šaran*“, „*Čarobna bilježnica*“, itd. Prema Pandžiću, društvo je prestalo s radom 1894. Ono što podupire ovu tvrdnju je činjenica kako prve vijesti u brodskim novinama koje govore o kazališnom amaterizmu iz 1895. govore o *Hrvatskom đačkom diletantskom društvu*, kako to Pandžić objašnjava: „Zasluga društva je i što je ono svojim postojanjem dalo poticaj za nastanak diletantske kazališne djelatnosti kod brodske đačke omladine i nešto kasnije, u okviru Hrvatskog dobrotvornog gospojinskog društva.“ (Pandžić, 1983.:205) Dakako, kulturno djelovanje *Hrvatskog dobrotvornog gospojinskog društva* karakteriziralo je humanitarni karakter u smislu stvaranja novčanog fonda za donacije potrebitima. U sklopu ovog društva igrana su djela Ivane Brlić-Mažuranić, Tomislava Pracnyja, dok su glumile učenice djevojačke škole te su se o pripremama samih izvedbi brinule učiteljice Vida Koprivčević, Ana Šajgo i Mica Gotina. Treba napomenuti kako je ovo društvo izvelo brodsku komediju „*Rudo*“ 1940. autorice Sofije Hirtz-Maraković – premijera koja je izvedena prigodom obilježavanja 45. godišnjice osnivanja Hrvatskog dobrotvornog gospojinskog društva. Osim ovog društva, u gradu je u prijeratnom razdoblju djelovala i *Radnička prosvjetna grupa „Sloga“* u kojoj je kao redatelj i glumac sudjelovao Đuro Salaj.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata (1914.-1918.) Brod, kao i većina gradova, prolazi kroz jedan težak period. Kao sastavnica Austro-Ugarske, Hrvatska je sudjelovala u Prvom svjetskom ratu na strani Trojnoga saveza iliti Centralnih sila. Brođani su se prema mobilizacijskim planovima Austro-Ugarske nalazili na području 78. K.u.k. pukovnije sa sjedištem u Osijeku, tako su Brođani služili vojni rok u 28. domobranskoj pješačkoj pukovniji koja je kasnije uključena u 42. domobransku pješačku „*Vražju*“ diviziju. „*Vražja*“ divizija, kako ju neki nazivaju, sudjelovala je na bojištima u napadu na Srbiju, u bitkama na Ceru i Kolubari, na galicijskom bojištu te je tamo dočekala kraj rata. Za vrijeme rata u Brodu se nalazila posada stražarske satnije koja je završetkom rata ukinuta te pučko-ustaška 33. radnička satnija u Brodu. Slavonski Brod za ovaj period zadobiva, zahvaljujući dobroj prometnoj povezanosti, važnu ulogu u zbrinjavanju ranjenih i oboljelih vojnika. „Razgranata austrougarska željeznička mreža je omogućila da u Brod pristižu ranjeni i oboljeli sa svih frontova (balkanskog, istočnog i talijanskog) gdje bi se oslobađali kapaciteti u bolnicama i zarobljeničkim logorima koji su bili bliže linijama fronta“ (Slanček,

Zovak, 2014.:13) To nam svjedoči i sama Ivana Brlić-Mažuranić koja u svome pismu od 6. listopada 1914. navodi kako su u Brodu sve škole zauzete za potrebe zbrinjavanja ranjenih te kako će oni ponuditi jedan svoj lokal za potrebe pučke škole. O događanjima u Brodu za vrijeme Prvog svjetskog rata dalje nam govori kraljevska naredba prema kojoj se svi bakreni predmeti sa crkvenih objekata poput crkvenih zvona počinju koristiti u ratne svrhe. O ovome nam pišu kronike iz franjevačkog samostana, u jednom od tih zapisa iz 2. rujna 1916. piše:

„Prvo zvono: preliveno po Gerhardu Maibaumu u Djakovu 1865, teško 95 kilograma. Natpis jebio sliedeći: Na slavu i poštenje presvetom Trojstvu prikazao Marko Klasanović, guardijan rodod iz Iloka.

Drugo zvono: Fusa campana (Saliveno zvono) per Ioannem Berthaneo Gradiscae anno 1833., teško 198 kilograma. Natpis: Ecclesia Patrum Franciscanorum Brod (Crkva Otaca franjevaca u Brodu).

Treće zvono: Gegossen in graz bei Maria Kostenbauer in Wittib 1740.(Saliveno u Grazu kog Marije Ane Kostenbauer u Wittibu), teško 219 kilograma.

Skidali su zvona 2. rujna Feiss i drugovi obrtnici iz Požege. One kajiše na kojima su klatna ili Bati visjeli, prerezali su. Ukupna težina zvona bila je 512 kilograma po 4 krune kilogram, to čini 2048 krunah što ima

[Zvona u topove]. Zaista žalosno stanje da posvećena Zvona, koja su prije pozivala na molitvu i u hram Gospodnji u bCrkvu, sada će preljeti u Mužare i Topove da budu na ubijanje ljudi. Jedno je još zvono ostalo u našem Tornju. Nješto se pogovara da će i ta zadnja Zvona vojnička Uprava pokupiti u Ratne svrhe. Sačuvaj nas Bože! Da se barem to ne dogodi da ostanemo i bez jednog zvona. Ciena od 4 krune po kilogramu premalena je,, (Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi IV, Slavonski Brod, 2003., str. 283)

O važnosti Broda u smislu zbrinjavanja ranjenih i oboljelih vojnika govori nam činjenica da se od 26. studenog 1917. prema kraljevskoj naredbi kreću voditi matice umrlih – upravo ove matice danas su izvori istraživanja, prema kojima su se na vojničkom groblju u Brodu pokopale 2101 osobe. Prema podacima iz matice umrlih, pronalaze se oni porijeklom iz Ugarske (35%), oni s područja Kraljevina Hrvatske i Slavonije (31%).

Ono što je imalo veliki utjecaj na prostor grada Broda je razvijanje željezničkog prometa. Kako prenosi Marković, zbog potreba željeznice započela su nova useljavanja: „Željeznička postaja u Brodu bila je prilično velika, jer su se u njoj mijenjale parne lokomotive na relaciji od Zagreba do Beograda. (...) Odavle je svaki dan polazio brzi vlak za Sarajevo te više putničkih i teretnih vlakova. (...) Sve veći broj ljudi, zaposlen na željeznici, tražio je smještaj. Zbog toga su počele rasti gradske periferijske četvrti s malim obiteljskim kućama. One su se podizale većinom sjevernije od željezničke pruge, napose u naseobinskoj četvrti koja je prozvana „Mali Pariz““ (Marković, 1994.:216) Brodski industrijski kompleks naglo se povećao nakon Prvog svjetskog rata. Najveći utjecaj u tom pogledu imala je izgradnja novog kompleksa Tvornice vagona, strojeva i mostova, a osnivačka skupština ove tvrtke održana je u gradskoj vijećnici 17. veljače 1921. Već 1922. ova tvornica započinje s radom i otkupljuje zemljišta kako bi smjestila svojih 850 radnika. Marković ovo postrojenje opisuje: „U to doba bila je to najveća industrijska organizacija ove vrste na jugoistoku Europe.“ (Marković, 1994.:216)

Potrebu za daljnjim kulturnim radom Brođani su prepoznali pa tako Aurelija Kuss-Bogdanović daruje svoje nekretnine u Mesićevoj ulici kako bi se tamo izgradio Hrvatski dom kao zajednički prostor unutar kojega bi bilo moguće održavati razne događaje. Nacrte za izgradnju napravio je arhitekt Aleksandar Freudenreich, a gradnju je izvelo brodsko *Građevinsko poduzeće „Till i Šimić“*. Radovi su tako započeli u rujnu 1924., a otvorenje je bilo već 14. ožujka 1925. Činjenica je kako su se za vrijeme diktature u Kraljevini Jugoslaviji većina kazališnih družina našla pod zabranom, no potrebno je nabrojati postojanje rada na Brodskom području: *Brodskog kazališnog društva*, *Radničkog kulturno-umjetničkog i sportskog društva „Jedinstvo“* te *Kulturno-prosvjetne zajednice Hrvatskog radničkog saveza (KAPEZE)*.

4.8. Brod i okolica za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata

Za vrijeme Drugog svjetskog rata Slavonski Brod našao se u teškoj situaciji. Zbog svoje dobre prometne pozicije i povezanosti te zbog svog jakog industrijskog kompleksa bio je važno strateško i prometno središte. Tako je tijekom Drugog svjetskog rata grad doživio značajno uništenje zbog bombardiranja. Nijemci su prvi i jedini put bombardirali grad na početku rata te ga okupirali, zauzevši tako Tvornicu vagona kako bi njene pogone koristili za svoje vojne i ratne potrebe. Kako prenosi Marković: „Preko savskoga mosta kod Broda Nijemci su dopremali svoju vojnu opremu, a istim putem izvozili su iz Hercegovine boksit, iz koga su u Njemačkoj proizvodili aluminij. Nijemci su brodsku tvornicu vagona i mostova preuredili za potrebe vojne industrije, pa je Brod postao jako središte za opskrbu njemačke vojske oružjem.“ (Marković, 1994.:268)

U tom ratnom razdoblju također se kulturni aspekt grada sveo na minimum. Tako u ovom razdoblju bilježimo jedan kazališni događaj iz srpnja 1942. godine kada je bila u Sokolskom domu (tadašnjem Ustaškom domu) izvedena drama „*Ognjište*“. Tu dramu režirao je Josip Levačić, a glumci su bili uglavnom brodski Ličani. Predstava je ipak bila humanitarnog karaktera pa su prihodi od predstave išli za djecu stradalu u ratu.

Ni brodska tvrđava nije bila pošteđena ratnih zbivanja. Prema Kljajiću, doživjela je u Drugom svjetskom ratu desetke izravnih pogodaka od strane savezničkog topništva. Teško je utvrditi točno mjesto i stupanj razaranja, no Kljajić izdvaja „časničku vojarnu, sjeverno-istočno krilo kavalira, toranj sa satom na srednjem kavaliru te dio istočne kurtine.“ (Kljajić, 1998.:152)

Nakon toga, za vrijeme okupacije, grad doživljava bombardiranje još 27 puta od strane savezničkog zrakoplovstva te mu pri tomu nanosi veliku štetu. Prema Markoviću, u svim bombardiranjima Broda tijekom Drugog svjetskog rata palo je na Brod 15898 bombi s prosječnom težinom od 250 kilograma, što znači 4000 tona eksploziva. Marković dalje ističe kako je jedna od težih instanci bombardiranja bila na 19. siječnja 1945. kada je na grad palo oko 7000 bombi. Marković predstavlja ratno uništavanje grada Slavenskog Broda: „Brod je u to doba imao oko 2500 stambenih kuća, od kojih je u bombardiranju postradala 2051 zgrada. Od toga broja bilo ih je 475 potpuno srušenih, 187 skoro potpuno srušenih, 294 teško oštećene, 819 lakše

oštećenih i 276 neznatno stradalih.“ (Marković, 1994.:269) Točan broj žrtava nikad nije utvrđen, ali o broju poginulih svjedoči nam djelovanje savezničkog zrakoplovstva 27. lipnja 1944. kada je 120 zrakoplova ispustilo oko 4000 bombi od kojih su samo na taj dan poginule 363 osobe, a 320 ih je bilo ranjeno. Marković učinak Drugog svjetskog rata na grad Slavonski Brod opisuje: „Ono što se u Brodu stvaralo duže od jednog stoljeća, bilo je uništeno u nekoliko trenutaka.“ (Marković, 1994.:269)

Završetkom Drugog svjetskog rata na području grada Broda započinje obnova i širenje grada. Kako navodi Marković, Brod se nije obnavljao prema ranije postojećim objektima već su neka naselja u potpunosti izgrađena drugačije. Marković također opisuje novo širenje grada u zadnjih nešto više od pola stoljeća: „U posljednjih pola stoljeća Brod se proširio na gotovo sve strane. Sjevernije od nekadašnje Budainke otvoreno je novo istoimeno naselje s više ulica i većim brojem novih kuća. Dio toga naselja prešao je južnu stranu nekadašnje Ulice Đ. Đakovića te se ono proširilo do željezničke pruge. Isto tako, povećalo se i radničko naselje zapadnije od tvornice „Đuro Đakovića“. U pravcu sjevera Brod se spojio s nekadašnjim selima ispod Brodskog brda.“ (...) Brod se prilično proširio i prema zapadu, tj. prema Jelas polju. (...) U Brodu je 1948. godine popisano 18605 stanovnika. Do 1971. godine taj broj se povećao na 38705, a do danas on se ponovo udvostručio.“ (Marković, 1994.: 269) Za ovaj, poslijeratni period grada Broda, može se još spomenuti kako se upravo tu grad najznačajnije širio prema tvrđavi. Kako prenosi Kljajić: „Taj proces [širenja grada prema tvrđavi] je zaokružen izgradnjom većeg broja objekata na prostoru glasije, grabišta, te zaravnatih kontragardi i lineta na istočnom i sjevernom dijelu tvrđave.“ (Kljajić, 1998.:152) Uz širenje gradskog područja na tvrđavsko, Kljajić navodi kako su isprva postojale i inicijative o konzervaciji i prenamjenjivanju objekta tvrđave, ali, kako je JNA bila smještena za to vrijeme u prostorima tvrđave i uz manjak sredstava, takve inicijative nisu dugo potrajale.

Nakon 1945. godine u Slavonskom Brodu dolazi do povećanja aktivnosti u kulturnim zbivanjima. Isprva, kazališni život grada odvijao se kroz rad RKUD „Jedinstvo“, dramske sekcije unutar Učiteljske škole i gimnazije te drugih kulturnih organizacija poput RKUD „Đuro Đaković“, OKUD „Ivo Lola Ribar“, OKUD „Marko Orešković“ i RKUD „August Cesarec“. Uz ovakve kulturne aktivnosti, 25. studenog 1948. osnovano je profesionalno gradsko kazalište. Službeni naziv ovog kazališta bio je *Stalna kazališna družina mjesnog narodnog odbora*, no brzo

mijenja ime u *Gradsko kazalište*. Prema katalogu *Daske koje život znače: Povijest kazališta u Slavanskom Brodu*, predstave Gradskog Kazališta u prva tri mjeseca posjetilo je 12000 gledatelja, gotovo svaki put pred punom dvoranom Hrvatskog doma. Nadalje, 1951. osnovano je i *Amatersko kazalište* nedugo nakon čega ono i započinje s radom. Kamen temeljac za novu dvoranu *Spomen-doma „Đuro Salaj“* položen je 28. travnja 1960. godine, koja je u potpunosti dovršena 1972. godine sa 605 sjedala. Osim nove koncertne dvorane, u gradu se za ovo vrijeme također grade novi objekti poput Sportsko rekreacijskog centra „Klasije“, zgrada Općine, neboderi i robna kuća „Vesna“ te novih naselja poput Slavonija I i Slavonija II, „Andrija Hebrang“ i „Jelas“. Uz infrastrukturni razvoj također prometna povezanost u ovom razdoblju se poboljšava, što uzrokuje na daljnje širenje gradskih granica – kako opisuje Galović, „Sela u neposrednoj okolini Broda kao što su Brodski Varoš. Podvinje, Bukovlje, Brodsko Vinogorje i Gornja Vrba postaju periferni dijelovi grada.“ (Galović, u: *Brod i okolica*, 1998.:55)

Ovakav proces izgradnje i širenja grada nastavlja se sve do početka domovinskog rata. Kako prenosi više izvora, posada JNA u Brodu tada se nalazila unutar objekta tvrđave te kako su početkom rata upravo članovi posade JNA u brodskoj tvrđavi otvorili vatru na sam grad Brod. Kako prenosi Marković: „Iako je Srba u Brodu bilo oko 9% od sveukupnog stanovništva, oni su bili u većini na čelu mnogih gradskih ustanova. Osobito su bili brojni u komandnom kadru bivše jugoslavenske vojske i tzv. milicije.“ (Marković, 1994.:271) Domovinski rat na taj je način u gradu Brodu započeo 1. rujna 1991. raketnim napadom na savski most i druge objekte u gradu. Idući napad bio je izveden 15. rujna 1991. – Marković prenosi kako je posljedica ovih napada petnaest uništenih stanova, zapaljena gradska knjižnica, oštećeni „Dom Ivane Brlić-Mažuranić“, robna kuća vesna te više kuća i vozila. Ono što je bitno za potpuno shvaćanje događanja grada Slavanskog Broda za vrijeme domovinskog rata je činjenica kako je Slavonski Brod bio važno sjecište izbjeglica zahvaćenih ratom. Kako prenosi Kljajić, nakon neuspjelih pregovora za časnu predaju s preostalim časnicima i vojsci JNA unutar tvrđavskog kompleksa, „Nakon dvodnevne borbe hrvatska vojska ušla je u tvrđavu Brod 16. rujna 1991.“ (Kljajić, 1998.:154) Ratna situacija u gradu se nastavlja sve do listopada 1992. godine. O težini razaranja za to vrijeme Marković prenosi: „Na njega [Slavonski Brod] je palo na tisuće projektila raznih kalibara, tridesetak raketa tipa „Luna“ i oko 130 bombi „krmača“. Poginule se 392 osobe, a oko 2500 ih je ranjeno. Svaka peta kuća u gradu je razorena ili je pretrpjela nekakva oštećenja. (...) Uništeni su čitavi kompleksi brodske tvrđave, više puta pogođena je franjevačka crkva sa samostanom, oštećene su

mnoge građanske palače sa stilskim pročeljima, stradala je kuća nekadašnjeg varoškog magistrata, izgorjela je čitaonica Gradske biblioteke i druge neponovljive gradske vrednote“ (Marković, 1994.:274)

Grad Brod je oduvijek bio okarakteriziran kao grad na granici te je vojna prisutnost, primarno u obliku fortifikacije, stalna pojava u povijesti grada. Kljajić ovaj fenomen objašnjava: „Vojska i tvrđava su ometali razvoj grada, podređujući ga u potpunosti svome funkcionalnom značenju. Tome procesu je došao kraj u ožujku 1994. kada je Ministarstvo obrane Republike Hrvatske predalo fortifikacijski kompleks konačno gradu Brodu.“ (Kljajić, 1998.:157) Dalje Kljajić navodi kako je tvrđava od svojih originalnih, oko 70 hektara, izvorne zemljišne površine danas spala na oko 35 hektara. Tijekom 1994. obavljaju se na kompleksu tvrđave čišćenje, istraživački radovi i rekonstrukcija. Tako je prvi objekt koji je bio ponovno iskorišten je zgrada slavonske vojarne koja je locirana u samom središtu tvrđave te je preuređena i prenamijenjena u Klasičnu gimnaziju „Fra Marijan Lanosović“ – ova gimnazija je nastavu započela za vrijeme akademske godine 1997./98. Daljnje obnove na kompleksu tvrđave vođene su u memorijalnom i turističko-poslovnom pravcu, pa će, prema Kljajiću, „Prostorne mogućnosti objekata i dijelova fortifikacije bit će najviše prilagođene kulturni, vjerskim, trgovačkim, uredskim, upravnim, ugostiteljskim, uslužnim i sportsko-rekreacijskim sadržajima.“ (Kljajić, 1998.:160)

5. Kontekstualizacija i rasprava urbanog prostora grada

Grad Slavonski Brod oduvijek je predstavljao mjesto na kojemu je prijelaz preko rijeke Save. Kao takav, bio je okarakteriziran kao pogranični grad te je zbog toga uživao gotovo stalnu vojnu postavu. Područje grada Slavenskog Broda naseljeno je još od prapovijesnog razdoblja – najstarije naseljeno područje je samo ušće Mrsunje u rijeku Savu. Ovo urbano područje kroz povijesna razdoblja nosio je različita imena pa je tako započeo kao Marsonija, što je Marković predstavio kao ime koje je starije od dolaska Rimljana na ovo područje, odnosno kako to ime ima panonsko-ilirski izvor. Rimljani su tako, došavši na ove prostore, ime grada zabilježili kao Marsonia. Nakon dolaska Slavena koji na području grada Slavenskog Broda pronalaze ostatke stare Marsonije koja je bila uništena prohodima raznih barbarskih naroda, grad prema tim razrušenim ostacima zadobiva naziv Stari Grad. Kasnije, u razdoblju srednjeg vijeka imamo prvi spomen grada Broda pod tim imenom. Radi se zapravo o povelji hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV. koji 20. srpnja 1244 Đakovačkoj biskupiji daruje posjede Đakova i Brezne na teritoriju tadašnje Vukovske županije. Kako prenosi Marković: „Zapadna granica tih posjeda dopirala je nadomak Brodu i u opisu međa imanja između Tomice i Brezne spominje se u Belinoj darovnici selo Braid ili Broid. Navedeni podatak smatra se danas prvim poznatim spomenom Broda u povijesnim dokumentima.“ (Marković, 1994.:77) Slavonski Brod tako u srednjem vijeku postaje središte slavonske Posavine te u takvom statusu uživa sve do prodora Osmanlija na njegovo područje. Razdoblje turskih invazija kulminiralo je 31. srpnja 1536. kada je Brod pao pod tursku vlast. S manjim prekidima, Brod ostaje pod turskom lasti sve do 12. listopada 1691. Za to vrijeme grad je izgubio podosta stanovništva te se dio populacije preobratio na islamsku vjeroispovijest. Nakon oslobođenja u gradu započinju sa svojim aktivnostima i franjevci pa tako prvi spomen franjevačke aktivnosti bilježimo iz 1623. Kako je nakon oslobođenja grada stara utvrda Vukovac već bila zastarjela u vojnom i funkcionalnom smislu, započinje inicijativa za izgradnju nove brodske tvrđave – a s prvim radovima na novoj brodskoj tvrđavi započelo se 1715. godine. Sam grad našao se tako sve do 1860. u sustavu vojne krajine što je u vojno obrambenom smislu bilo pozitivno za sam grad, ali u vidu razvoja grada bilo je krajnje negativno. Taj negativan učinak na razvoj grada zbog zakonskih odredbi koje su ograničavale

moguće širenje grada i dopustile izgradnju samo prizemnih kuća ostao je na snazi sve do 1873. kada se ove zakonske regulative ukidaju.

Nakon 1873. grad doživljava urbanu revitalizaciju – gradnja novih, modernih objekata kao i širenje gradske površine. Zapravo 1873. godina u kulturno povijesnom smislu za grad Slavonski Brod predstavlja prekretnicu – iz pograničnog grada koji je predstavljao prijelaz prirodne granice tj. rijeke Save, grad sada dobiva novu funkciju, dolazi do razvoja kulture, industrije te dolazi do izražaja povoljna prometno-trgovinska lokacija grada Slavanskog Broda. Grad će kasnije za vrijeme Prvog svjetskog rata zadobiti, zahvaljujući dobroj prometnoj povezanosti, važnu ulogu u zbrinjavanju ranjenih i oboljelih vojnika. Nakon Prvog svjetskog rata brodski industrijski kompleks razvojem željezničke infrastrukture i otvaranjem tvornice vagona i vlakova još više dobiva na značaju. Razdoblje između dva svjetska rata predstavlja za grad Slavonski Brod kulturni i građanski razvoj – započinju tako razna kulturno-umjetnička društva s radom. Dalje, za vrijeme Drugog svjetskog rata grad proživljava strašna razaranja, kako grada tako i znatna oštećenja brodske tvrđave. Nakon Drugog svjetskog rata grad doživljava obnovu i daljnje širenje. Kulturni život grada nakon rata doživljava svojevrsnu *renesansu* kako s radom započinju razne kulturno-umjetničke udruge. U sam objekt tvrđave bio je smješten garnizon JNA koji se tu nalazio sve do domovinskog rata. U Domovinskom ratu spomenuti garnizon JNA istjeran je ubrzo iz prostora tvrđave, te je grad opet bio meta raznog naoružanja – raketa, projektila i bombi. Grad je tako zadobio veliku štetu za vrijeme domovinskog rata. Nakon rata u Slavonskom Brodu život se vraća u normalniju svakodnevicu, kulturni život se opet oživljava, a povijesni objekti poput franjevačkog samostana i brodske tvrđave obnavljaju se te postaju tema mnogih znanstveno-istraživačkih radova.

U ovom dijelu diplomskog rada bit će predstavljena digitalizirana građa – 25 razglednica iz fundusa Muzeja Brodskog Posavlja. Tematski sva građana vezana je za područje grada Slavenskog Broda, dok su motivi digitalizirane građe razni: od slika gradskog područja (ulica, zgrada i sl.) do slika kulturno-umjetničkih društava.

Slika 7 Razglednica - središte brodske tvrđave i kapelica sv. Ane

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 7 prikazana je razglednica sa slikom središnjeg dijela brodske tvrđave. U pozadini se može vidjeti kapelica sv. Ane i toranj koji je kasnije razrušen.

Slika 8 Razglednica - vrt unutar kompleksa brodske tvrđave

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 8 prikazana je razglednica sa slikom vrta unutar kompleksa brodske tvrđave.

Slika 9 Razglednica - ulaz ili *festung* brodske tvrđave

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 9 prikazana razglednica sa slikom ulaza u kompleks brodske tvrđave, na slici se može vidjeti i vojno osoblje na samom ulazu.

Slika 10 Razglednica - Molinarovo šetalište

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 10 prikazana je razglednica na kojoj je slika starog Molinarovog šetališta uz Savu – danas šetalište braće Radić uz rijeku Savu.

Slika 11 Razglednica - brodnica "Zriny" na Savi 1910.

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 11 prikazana je razglednica sa slikom brodnice „Zriny“ na Savi iz 1910., u pozadini s lijeve strane se može vidjeti savski most.

Slika 12 Razglednica - Banska ulica

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

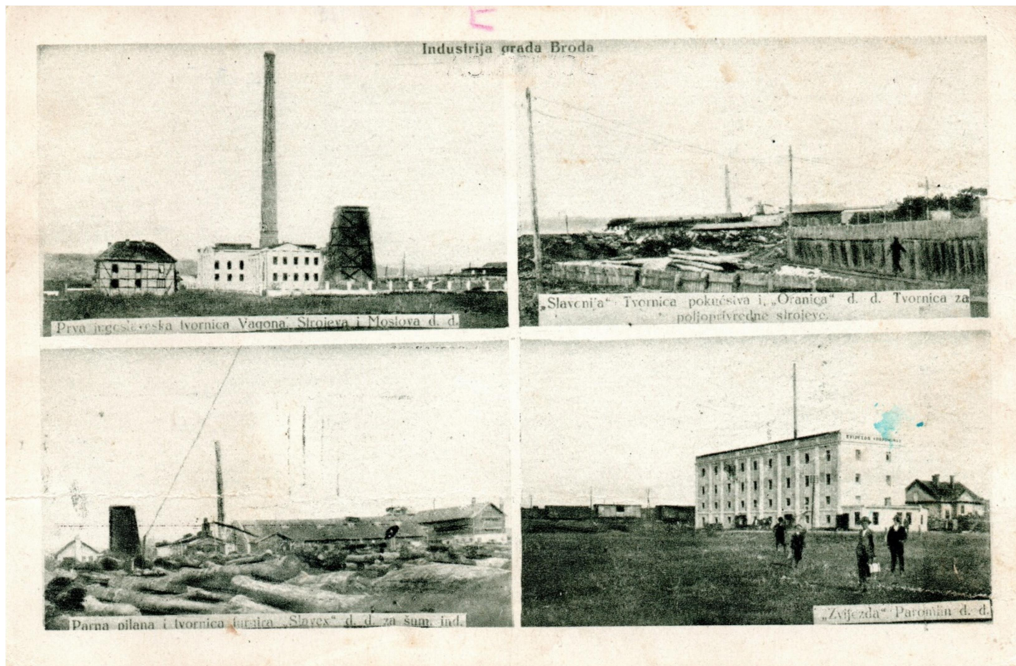
Na slici 12 prikazan je prednji dio razglednice sa slikom Banske ulice – danas Ulica Ante Starčevića.

Slika 13 Razglednica - Mesičeva ulica

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 13 prikazana je prednja strana razglednice sa slikom stare Mesičeve ulice u samom centru grada.

Slika 14 Razglednica - industrija grada Broda

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 14 prikazan je prednji dio razglednice s industrijskim motivima grada, gledajući od

Slika 15 Razglednica - Ulica Franje Josipa

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

lijevo prema desno: prva jugoslavenska tvornica Vagona, strojeva i mostova d.d., „Slavenija“ – tvornica pokućstva i „Oranica“ d.d. – tvornica za poljoprivredne strojeve. U donjem redu: parna pilana i tvornica „Slavex“ d.d. te paromlin „Zvijezda“.

Na slici 15 prikazana je razglednica sa slikom tadašnje Ulice Franje Josipa, danas Ulica Petra Krešimira IV., tzv. *Široka* ulica. Na razglednici se nalazi i podatak o godini kada se poslala, odnosno, zabilježena je godina 1899.

Slika 16 Razglednica - Samostan i vatrogasni dom

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 16 prikazan je franjevački samostan te se u pozadini može vidjeti Vatrogasni dom, danas Trg Svetog Trojstva.

Slika 17 Razglednica – „Svratišta Žuta Kuča“

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 17 prikazana je razglednica sa slikom tzv. „Svratišta Žuta Kuča“ koje se nalazilo na korzu tj. u strogom centru grada.

Slika 18 Razglednica - slika iz centra grada

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 18 prikazana je razglednica sa slikom iz strogog centra grada, odnosno ili današnje Ulice Ante Starčevića ili Ulice Matije Mesića.

Slika 19 Razglednica - razni motivi iz grada Slavenskog Broda

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

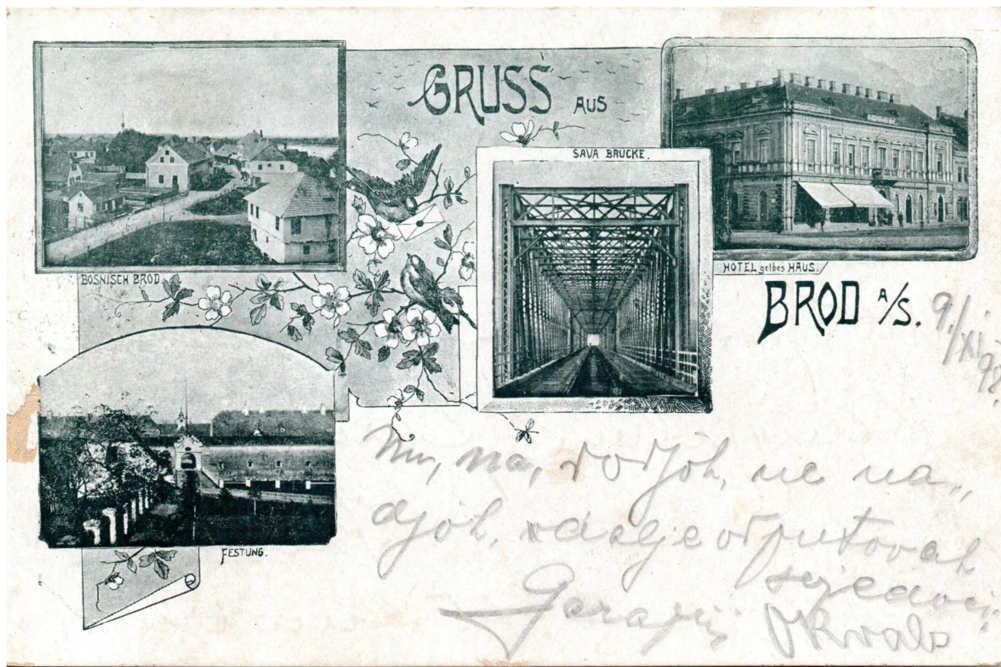
Na slici 19 prikazana je prednja strana razglednice s raznim motivima grada Slavenskog Broda, tako su prikazani: franjevački samostan, Prva Hrvatska Štedionica, Jelačićev trg (danas Korzo) i Hotel Central.

Slika 20 Razglednica - Katolička crkva

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 20 prikazana je razglednica sa slikom Katoličke crkve – danas crkva Gospe Brze Pomoći.

Slika 21 Razglednica - motivi grada Slavonskog Broda

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 21 prikazana je razglednica s motivima grada Slavonskog Broda: brodska tvrđava, Savski most, hotel Žuta kuća te slika Bosanskog Broda.

Slika 22 Razglednica - Hrvatski dom

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 22 prikazana je razglednica sa slikom unutarnjeg i vanjskog prostora novoizgrađenog Hrvatskog doma.

Slika 23 Razglednica - ondašnje Korzo

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

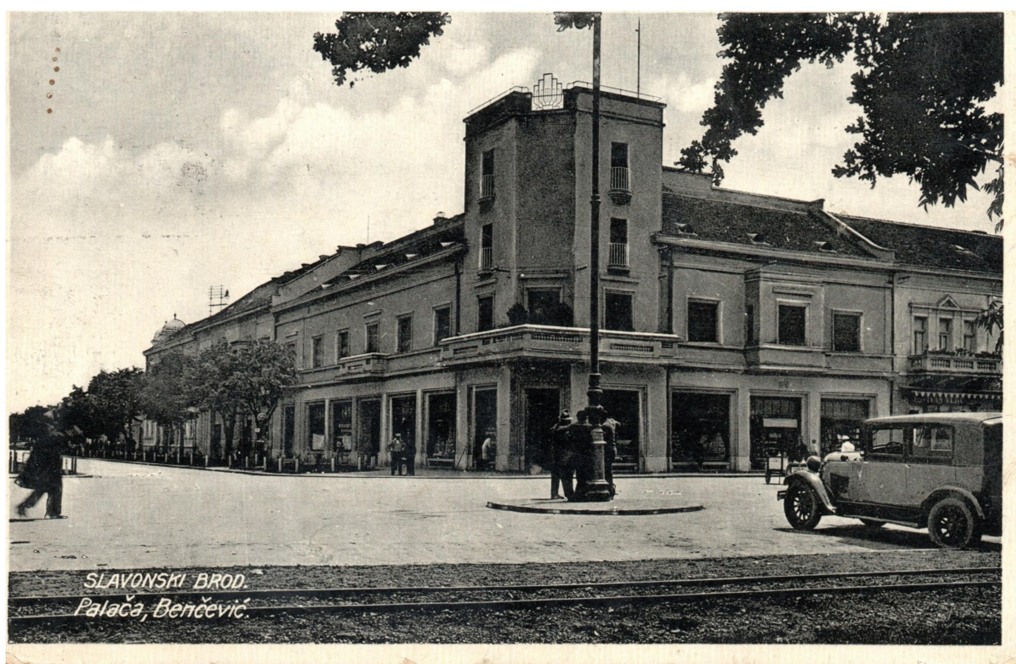
Na slici 23 prikazana je prednja strana razglednice sa slikom ondašnjeg Jelačićeva Trga, današnjeg Korza, u pozadini se vidi rijeka Sava.

Slika 24 Razglednica - okupljanje na Korzu

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 24 prikazana je razglednica sa slikom okupljanja i proslave na Korzu.

Slika 25 Razglednica - Palača Benčević

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 25 prikazana je zgrada palače Benčević, danas na uglu Korza i Ulice Petra Krešimira

IV., tzv. *Široke ulice*.

Slika 26 Razglednica - ispred trgovine mješovitom robom "Dragica Nadich"

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

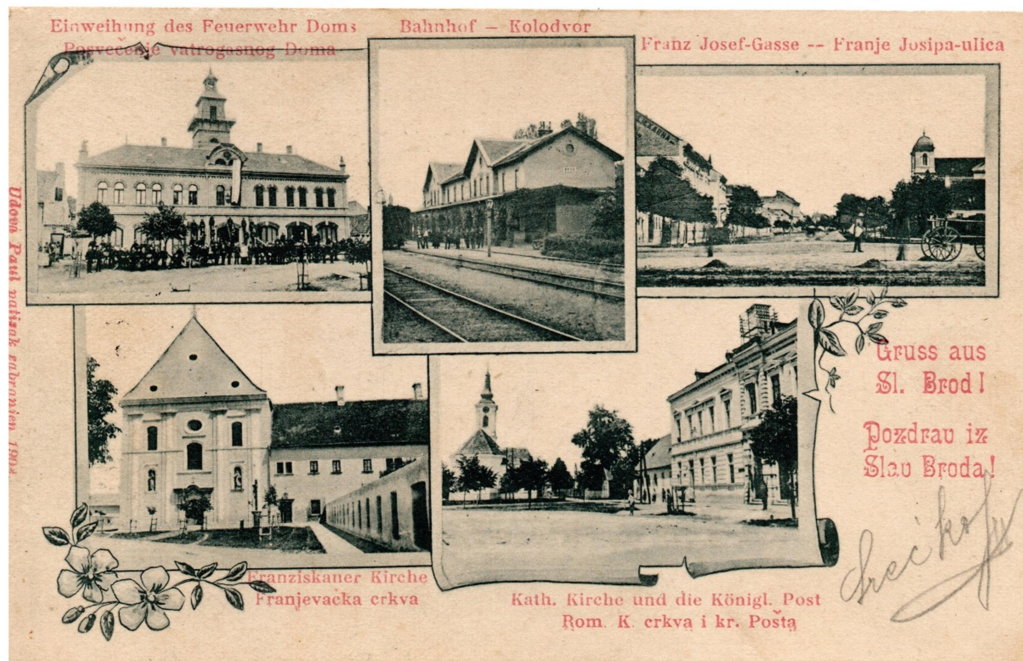
Na slici 26 prikazana je prednja strana razglednice sa slikom vanjskog prostora trgovine mješovitom robom „Dragica Nadich“. Danas Ulica sv. Florijana.

Slika 27 Razglednica - kupalište Poloj

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 27 prikazan je prednji dio razglednice sa slikom kupališta Poloj na Savi, u pozadini se

Slika 28 Razglednica - motivi grada Slavonskog Broda

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

može vidjeti bosanska (južna) obala Save.

Na slici 28 prikazana je prednja stranica razglednice s raznim motivima grada Slavenskog Broda: vatrogasni dom, željeznička stanica, Jelačićev Trg – danas Korzo, franjevački samostan te katolička crkva i tadašnja zgrada Hrvatske Pošte.

Slika 29 Razglednica – 1. Brodsko Tamburaško Društvo "Graničar"

Izvor: fondus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 29 prikazana je prednja strana razglednice sa slikom Prvog Brodskog Tamburaškog Društva „Graničar“.

Slika 30 Razglednica - "Društvo djevojaka" iz 1908.

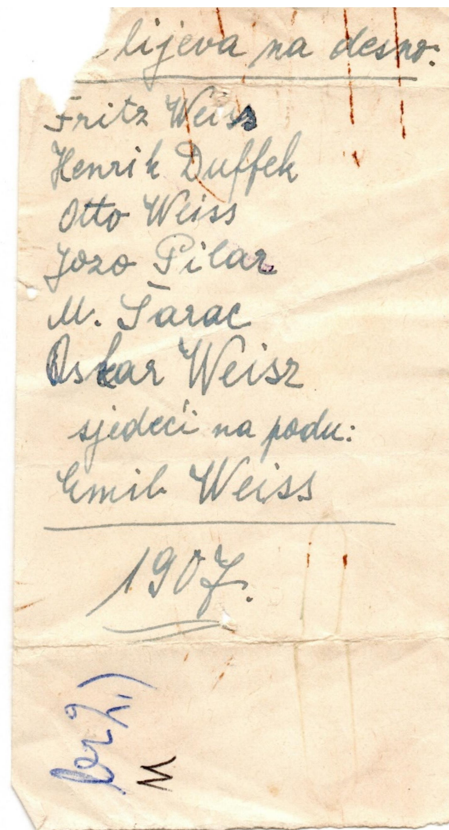
Na slici 30 prikazano je „Društvo djevojaka“ povodom svete pričesti u Brodu iz 1908. godine.

Slika 31 Razglednica - Hrvatsko pjevačko društvo "Davor"

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 31 prikazana je prednja strana razglednice sa slikom Hrvatskog pjevačkog društva „Davor“, slikano povodom gradnje hrvatskog doma.

Slika 32 Razglednica - društvo "Marsonia" iz 1907.

Izvor: fundus Muzeja Brodskog Posavlja

Na slici 32 prikazana je razglednica s društvom „Marsonia“ i nazivom članova iz 1907. godine.

Predstavljena na ovaj način, digitalizirana građa pomaže nam uvidjeti grad Slavonski Brod kakav je nekad bio te nam olakšava vizualizaciju povijesnog gradskog urbanog prostora. Kako se grad Slavonski Brod mijenjao kroz vrijeme te kako su tadašnji stanovnici doživljavali svoj grad svjedoče nam razglednice koje nam služe u istraživačkom dijelu ovoga diplomskog rada kao vrelo informacija o povijesti samoga grada. Zanimljivo je pratiti zajedničke motive na više različitih razglednica, poput objekta tvrđave, Savskoga mosta, željezničke stanice, zgrade hrvatskog doma, Korza, vatrogasnog doma i dr. Ti motivi nam potvrđuju kako su takvi prostori za stanovnike grada od iznimne, osim funkcionalne, i kulturno-društvene važnosti zato što

predstavljaju mjesto na kojem dolazi do kontakta između stanovnika – to su mjesta na kojima dolazi do okupljanja i organiziranja u razna društva, zborove, sastave i sl.

6. Zaključak

Prema odrađenom istraživanju i iščitavanju relevantne literature može se zaključiti kako je grad Slavonski Brod svoju priču započeo još u prapovijesnom razdoblju. Grad je bio shvaćen kao pogranični prijelaz preko rijeke Save sve do 1873. godine koja predstavlja prekretnicu u razvoju i urbanizaciji grada Slavenskog Broda. Grad Slavonski Brod oduvijek je bio dobro prometno povezan, što se razvojem željeznice ponovo potvrdilo. Kao takav, smješten na granici i dobro prometno povezan, bilo je potrebno zaštititi ga – to nam potvrđuje postojanje utvrde na brodskom području još od keltskih migracija od 350. godine pr.n.e. pa sve do danas.

Kroz ovaj rad predstavljen je dio digitalizirane građe fundusa Muzeja Brodskog Posavlja, odnosno, 25 digitaliziranih razglednica koje predstavljaju paradigmu u stvaranju koncepta urbanog prostora grada. Ovakva digitalizirana građa pridonosi daljnjem proučavanju fenomena prostora grada Slavenskog Broda. Digitalizirana građa predstavlja nam digitaliziranu kulturnu baštinu koja čuva identitet i memoriju i služi svojoj zajednici u formiranju zajedničke povijesne perspektive.

Kompleks tvrđave u Slavonskom Brodu urbanom revitalizacijom može postati prepoznatljiv simbol i identitet Slavenskog Broda što bi rezultiralo razvojem kulture i statusa grada Slavenskog Broda, dok se očuvanjem objekata kulturne baštine grada čuva povijesni identitet i društveno sjećanje. Tako shvaćeni, objekti kulturne baštine predstavljaju potencijal za razvoj kulturnih i kreativnih industrija u gradu. Grad Slavonski Brod tako se treba prepoznati kao kulturno, povijesno i kreativno raskrižje smješteno na strogoj granici „Zapada“ i „Istoka“.

7. Literatura

1. Marković, M. (1994.) *Brod: kulturno-povijesna monografija*. Slavonski Brod: Matica hrvatska, Ogranak Slavonski Brod
2. Kljajić, J. (1998.) *Brodski tvrđava*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje
3. Lozok, J., Miklik-Lozok, L., Artuković Župan, I. (2018.) *Slavonski Brod 30 godina zaštićene arheološke zone*. Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja
4. Rem, V., Ščrbašić, J. (1998.) *Brod i okolica*. Vinkovci: Privlačica
5. Mesić, H., (2019.) *Baštinska kultura u pamćenju grada*. Zagreb: Naklada Ljevak
6. Čičić, J., Aladrović-Mehandžija, K., (2022.) *Daske koje život znače: povijest kazališta u Slavanskom Brodu*. Slavonski Brod: Državni arhiv u Slavanskom Brodu
7. Rem, V., Ščrbašić, J. (2019.) *Brodsko-posavska županije: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*. Vinkovci : Privlačica
8. Penić, B., Uzelac Schwendemann, S. (2019.) *Brodsko-posavska županija*. Slavonski Brod: Dioziti: Tiskara Nova Gradiška
9. Slanček, G., Zovak, D. (2014.) *Brod na Savi i Prvi svjetski rat (1914.-1918.)*. Slavonski Brod: Državni arhiv u Slavanskom Brodu
10. Kljajić, J. (2003.) *Brodski tvrđava „Vukovac“ 1688.-1722.*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

11. Kljajić, J. (2002.) *Vojnokrajiški čardaci u Slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje
12. Mlinarić, D., Gregurović, S. (2018.) *Prilog promišljanju oblikovanja Hrvatskih granica u povijesnoj i suvremenoj perspektivi*. Zagreb: Institut za migracije i narodnost
13. Matanović, D., (2002.) *Tvrđava Brod i vojni komunitet Brod na Savi kao paradigma odnosa vojnika i civila u Vojnoj krajini*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest
14. Mavar, Z. (2016.) *Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija – rezultati i iskustva*. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 40, br. 40: 186-202.
<https://hrcak.srce.hr/192006>
15. Kuzmić, B. (2021.) *Suvremeni geografski razvoj Grada Slavenskog Broda*. Diplomski rad, Sveučilište u Zadru
16. Miščančuk, D. (2019.) *Gradska regija Slavenskog Broda*. Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu
17. Lynch, K., (1960.) *The image of the city*. Harvard-MIT Joint Center for Urban Studies Series. Cambridge, Mass.: MIT Press
18. Foucault, M., Miskowiec, J. (1986.) *Of Other Spaces*, *Diacritics* 16, no. 1: 22–27.
<https://doi.org/10.2307/464648>.
19. Lefebvre, H. (1991.) *The production of space*. Blackwell.
20. Vrbanus, M. (2017.) *Resistance, Conflicts and Contributions to Organising Education in Slavonia in the 18th and the First Decades of the 19th Century*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

21. Zdravec, T. (2016.) *Franjevačke knjižnice Slavonije – ishodišta hrvatskoga školskog knjižničarstva*. Disertacija, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
22. Benić, F. (2019.) *Konfiskacija imovine u Slavonskom Brodu od 1945. do 1948.*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu
23. Sivrić, A. (2020.) *Slavonski Brod u Drugom svjetskom ratu*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu
24. Terzin, I. (2017) *Urbana obnova u Slavonskom Brodu nakon Drugog svjetskog rata*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu
25. Smičiklas, T. (1891) *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije I – Izvornik u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu* , I dio, Zagreb

8. Prilozi

Slika 1 Rekonstrukcija antičke (rimске) Marsonije

Slika 2 Stari Grad i utvrda Vukovac u doba Berislavića

Slika 3 Izvadak iz katastarskog plana Broda od 1854. godine

Slika 4 Izvještajni i projektni plan o stanju izgradnje tvrđave Brod 1723.

Slika 5 Plan Broda iz 1847.

Slika 6 Regulacijski plan razvoja Broda iz 1785.

Slika 7 Razglednica - središte brodske tvrđave i kapelica sv. Ane

Slika 8 Razglednica - vrt unutar kompleksa brodske tvrđave

Slika 9 Razglednica - ulaz ili festung brodske tvrđave

Slika 10 Razglednica - Molinarovo šetalište

Slika 11 Razglednica - brodica "Zriny" na Savi 1910.

Slika 12 Razglednica - Banska ulica

Slika 13 Razglednica - Mesićeva ulica

Slika 14 Razglednica - industrija grada Broda

Slika 15 Razglednica - Ulica Franje Josipa

Slika 16 Razglednica - Samostan i vatrogasni dom

Slika 17 Razglednica – „Svratište Žuta Kuća

Slika 18 Razglednica - slika iz centra grada

Slika 19 Razglednica - razni motivi iz grada Slavenskog Broda

Slika 20 Razglednica - Katolička crkva

Slika 21 Razglednica - motivi grada Slavenskog Broda

Slika 22 Razglednica - Hrvatski dom

Slika 23 Razglednica - ondašnje Korzo

Slika 24 Razglednica - okupljanje na Korzu

Slika 25 Razglednica - Palača Benčević

Slika 26 Razglednica - ispred trgovine mješovitom robom "Dragica Nadich"

Slika 27 Razglednica - kupalište Poloj

Slika 28 Razglednica - motivi grada Slavenskog Broda

Slika 29 Razglednica – 1. Brodsko Tamburaško Društvo "Graničar"

Slika 30 Razglednica - "Društvo djevojaka" iz 1908.

Slika 31 Razglednica - Hrvatsko pjevačko društvo "Davor"

Slika 32 Razglednica - društvo "Marsonia" iz 1907.